

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

**Entrevista a
Javier Solsona
Monzonís
Doctor en
Geografia
del Turisme**

**José Lalueza
Lacambra.
Un milicià de
la cultura a la
serra d'Espadà**

**Els ecosabers
en la protecció de
la serra d'Espadà**

**La pedra en sec
està d'actualitat**

**Memòria de la
Fundació Serra
Espadà 2013**

ÍNDIX

4 L'Entrevista

LA VIDA A LA SERRA

- 9 José Lalueza Lacambra. Un milicià de la cultura a la serra d'Espadà,
per Nel·lo Navarro

TOTS FEM NATURA

- 19 Els ecosabers en la protecció de la serra d'Espadà,
per Alba Victoria Felipe Cortés i María Carrascosa Piqueras

ACTUALITAT AMBIENTAL

- 30 El coto miner de la "Virgen del Amparo" (Artana),
per Jesús Almela Agost i Hèctor Cardona i del Alar

MÓN MEDITERRANI

- 39 Un emprenedor de vaixelles fines a Eslida (1787),
per Òscar Pérez Silvestre
44 La mina de blavet d'Eslida, *per Òscar Pérez Silvestre*
46 La pedra en sec està d'actualitat, *per Carles Rodrigo Alfonso*

LES ACTIVITATS A LA SERRA

- 53 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2013, *per Carme Orenga*

NOVETATS BIBLIOGRÀFIQUES

- 56 El patrimoni material de la Guerra Civil, *per Lara Cardona*

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org.

Direcció: Manolo Pérez Lavall.

Consell de Redacció: Carme Orenga, Esther Capilla, Lourdes Tamborero, Óscar Pérez.

Traductor: Robert Blasco.

Tiratge: 500 exemplars.

Maquetació i Impressió: ~~copint~~, València.

Portada: Orgues de Benitandús. Foto: Josep Pasqual.

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l' editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

AMB AL COL·LABORACIÓ DE:

l'entrevista

Javier Solsona Monzonís
Doctor en Geografia del Turisme

Carme Orensa
Consell de redacció

Javier va nèixer a Ayódar , és llicenciat en Geografia per la Universitat de València i doctor en Geografia del Turisme per la UJI, ha dirigit nombrosos Plans Estratègics de Turisme a nivell local i comarcal , així com plans sectorials. És autor de diferents llibres i articles , entre els que destaquen treballs relacionats amb la planificació turística i el turisme rural. És editor de varies revistes relacionades en el turisme rural. Professor associat de la diplomatura de Turisme de la UPV i compta amb nombrosos col·laboracions docents en diferents masters de postgraus en diferents universitats.

En l'actualitat és tècnic superior de turisme desenvolupant la tasca professional en l'àmbit de la Innovació i la Investigació Turística.

Fa uns 16 anys, prèviament a la declaració de la Serra Espadà com a parc natural, ens escrivies en aquesta mateixa revista un article sobre els objectius de desenvolupament turístic a la serra i voltants. Tu recolzaves en aquell moment el turisme rural i sostenible com una possible font d'ingressos acompanyada d'altres com l'artesanía, l'agricultura, la ramaderia, i la petita indústria. Com veus tot plegat aquelles propostes i il·lusions?

Les expectatives que es generaren a finals dels vuitanta i sobre tot als

noranta amb el turisme rural s'han vist frustrades en general. En aquell moment s'acabava de constatar la impossibilitat de reconvertir l'agricultura tradicional en una agricultura més productiva en àrees com la Serra d'Espadà, on l'orografia, l'estructura de la propietat i altres factors impedién que el sector agrícola servira de sustent econòmic a la població local.

El sector turístic apareixia como una alternativa econòmica que difícilment podria generar una gran activitat, però que sí podria possibilitar rendes

“Els turistes de la natura, que es mouen atrets per la imatge dels parcs naturals, per una banda són un segment de la demanda encara molt reduït i, al mateix temps són persones que fan un ús més “excursionista” que “turístic” dels espais naturals”

complementaries que afavoriren un major dinamisme econòmic.

Al mateix temps, des de la Unió Europea es fomentava el desenvolupament econòmic a través de la potenciació del turisme en els espais rurals, es destinaven importants fons per això. A més a més, en la demanda es va generar també una sensibilitat cap al turisme en àrees rurals.

Aquesta confluència de factors va afavorir un incipient desenvolupament, la creació d'oferta d'allotjament principalment, però en la Serra d'Espadà com en altres moltes àrees, per diferents circumstàncies no es va aconseguir generar un producte turístic ben estructurat i atractiu.

Açò ha fet que l'activitat turística siga molt poc dinàmica, sense oferir grans alternatives de llocs de treball, sense possibilitar el desenvolupament local que tant es desitjava.

Penses que els habitants d'Espadà han pogut o han sabut treure partit a la marca Parc Natural?

Certament no s'ha sabut aprofitar, però també és cert que la major part de la població, que al mateix temps es podria identificar com la demanda turística,

tampoc té una gran sensibilitat cap aquest tipus de marques.

Els turistes de la natura, que es mouen atrets per la imatge dels parcs naturals, per una banda són un segment de la demanda encara molt reduït i, al mateix temps són persones que fan un ús més “excursionista” que “turístic” dels espais naturals, és a dir, no pernocten a la zona on realitzen les activitats relacionades amb el gaudiment de la natura.

Fa uns 20 anys parlàvem de turisme rural com a novetat al nostre País, ara els conceptes de turisme de natura són altres, com ecoturisme, i /o turisme sostenible. Espadà podria ser un territori amb recursos per a fer ecoturisme?

És un poc complex l'ús de certs conceptes. Entenen els potencials turistes què es l'ecoturisme, per exemple? Per a molts d'ells és allò que es fa a Costa Rica, o a Tanzània. Per aquest turista parlar d'ecoturisme prop d'una zona tan densament poblada com el litoral Mediterrani és difícilment comprensible.

En quant al turisme sostenible el cas és molt semblant. És un concepte etèri del que s'ha abusat moltíssim i que s'enten més com una alternativa d'equilibri en el

Campanar de Veo.

desenvolupament que com una forma de pràctica turística.

En la meua opinió es deuria seguir parlant de turisme rural, o de turisme en àrees rurals, associant-ho al mateix temps amb pràctiques "experiencials" que motiven als visitants: senderisme, visites culturals, sport en la natura, etc.

Quines activitats estan desenvolupant les empreses que s'han creat al llarg d'aquests anys ? Els va bé? Quina mena d'empresa veus que no hi està present i hauria d'estar?

La major part d'empreses que es crearen han sigut allotjaments i establiments de restauració. Els allotjaments lamentablement estan molt poc professionalitzats i amb predomini de les cases de lloguer complet. A més a més , aquells que han plantetjat el seu establiment amb un enfocament més professional, s'han centrat quasi exclusivament en l'activitat allotjativa i en la restauració, quan hauria sigut necessari plantetjar altres alternatives als clients o hostes.

Pel que fa a la restauració la situació ha sigut encara pitjor, no s'ha sabut aprofitar la gastronomia tradicional, no s'ha oferit

un servici d'una mínima qualitat, no ha hagut interès per la formació, no ha hagut iniciatives ambicioses que tractaren de diferenciar-se.

Podries també fer referència a les activitats i projectes públics que s'estan fent actualment per potenciar la serra. Hi ha algun que es va fer en el passat i que caldria tornar a implementar?

No crec que s'estiga implantant cap projecte públic que calga destacar des d'un punt de vista turístic més enllà de l'intent d'implantar la marca parcs naturals, una iniciativa amb molt poca vocació turística o al menys amb escassa orientació als actuals requeriments de la demanda.

Com està afectant la crisi als emprenedors que en el seu dia van optar per fer un allotjament de turisme rural?

L'actual situació, ja no sols econòmica sino també l'entorn competitiu, fan hui per hui pràcticament inviable des del punt de vista econòmic la posta en marxa d'establiments d'allotjament.

Els baixíssims nivells d'ocupació, els alts costos de producció, l'escassa dimensió dels establiments i altres qüestions fan que siga impossible competir mínimament en

Església de Jinquer.

preus, i això passa una factura molt cara.

Com a persona coneixedora de la serra, no he vist en tots aquests anys de bonança econòmica, encara que falsa, que hi haja hagut un resorgiment en restauració ací a Espadà. Els pocs restaurants que hi han no han fet una cuina pròpia de la serra.

Per què ningú no ha apostat per la cultura culinària de la serra?

Ja he fet una una menció anteriorment a esta qüestió. Potser en el fons subjeuen altres raons: una societat envellida, poc emprenedora en general, amb poques inquietuts, que pel que respecta a oportunitats laborals posa el seu punt de mira en les àrees industrials de l'entorn. Sense cap dubte, la mancança d'un sector gastronòmic de cert interès limita molt les possibilitats de fer créixer al sector turístic.

El PORN va ser l'instrument previ a la declaració de parc natural. Comprendia 42 pobles i 102.000 ha. Ara el Govern Valencià, en una llei d'acompanyament de pressupostos, ha canviat molts articles de protecció que afecten a la Llei de Residus, la de Caça i la d'Espais Naturals Protegits. Aquesta és la que més ens preocupa a nosaltres: la modificació

del capítol XXI de la Llei 11/94, ja que desapareixen les zones d'amortiment d'impactes i la zona d'influència, deixant sense protecció unes 71.000 has.

Com veus aquesta maniobra política i quin efecte immediat pot tenir sobre la protecció del parc?

La sensibilitat política amb els espais naturals ha sigut quasi nul·la en la Comunitat Valenciana, àmbit des del que sempre s'ha atés més als grups de pressió que a la preservació de l'interès públic. Per eixe motiu, si els habitants de les zones, com la Serra d'Espadà, no són capaços de constituir-se en grups representatius amb capacitat d'influir públicament, no van a tenir la oportunitat de fer que els representants públics a nivell provincial o regional vetllen realment pels interessos en la mesura que mereixen. La modificació d'amagat de la legislació no és més que una mostra palpable d'eixa realitat.

Veus algun futur a la Serra Espadà i a la seua gent?

Sí, indiscutiblement. El futur que la població que l'habita i la frequenta desitja construir. Eixe futur, si no cavien eixos desitjos, probablement es pareguen molt al present, la vida en un lloc tranquil,

Llavador de Tales.

en el qual les actituds passives generen menys preocupacions i en el qual encara és possible disfrutar d'un territori que la societat local aprecia en la seua justa mesura perquè encara poden realitzar, en tot o en part, les activitats que la població actual com els seus ancestres han gaudit tradicionalment.

Quines propostes fas per als propers 15 anys?

No és fàcil fer un plantejament d'aquest tipus, si bé considere que apostar per la conservació i per la tradició és realment el que pot possibilitar un futur que garantitze una bona qualitat de vida en la zona. Tot i això, en un moment en què predominen els plantejaments economicistes i en què no es dóna valor a la riquesa patrimonial (natural i cultural), les accions que tendisquen a potenciar aquest tipus d'estratègies de futur es difícil que prosperen.

la vida a la serra

José Lalueza Lacambra.

Un milicià de la cultura a la serra d'Espadà

Nel·lo Navarro

Periodista i escriptor

*A Toni Clavell, guia excepcional
per la serra de les Bruixes.*

Un dia indeterminat, probablement durant l'estiu o la tardor de 1939, el jove barceloní José Lalueza Lacambra es va posar una camisa blanca, corbata i jaqueta, es va afaitar i es va pentinar amb cura per anar a fer-se una fotografia. Eixa foto de postguerra és la imatge més pròxima al conflicte civil de 1936-1939 que els seus fills conserven. En el moment de retratar-se quedaven ja enrere els dies d'estada al front, el petardeig del motor dels avions i els esclats de les bombes, la veu de les metralladores i els fusells, i els crits dels ferits i moribunds, però en els records de José, segurament, encara bategaven amb tota la seua força els colors, les flaires, els sorolls i els sabors d'aquells dies tan durs que acabava de viure a la serra d'Espadà.

José Lalueza Lacambra va nèixer el dia 11 de setembre de 1918 a Barcelona.

Durant la primavera de 1938, quan tenia 19 anys, l'Exèrcit Popular va cridar a files els joves de la seua lleva que, de colp i volta, es veren immersos en el maremàgnum d'una guerra civil en plena efervescència.

Els seus dies com a soldat en l'exèrcit lleial a la II República Espanyola haurien passat totalment desapercebuts, com els de milers d'altres joves que lluitaren per la causa republicana, si no fóra per la dedicació de José a escriure un diari durant la seua estada a l'exèrcit. Aquest diari, a través de les vivències que conta, ens permet veure com era el seu dia a dia particular al front i, d'esta manera, fer-nos una idea de com era la quotidianitat d'un soldat republicà immers més o menys directament en la Batalla de Llevant.

RUMB A CASTELLÓ

Una volta allistat, a José el mobilitzaren el dia 13 d'abril de 1938. Les primeres

José Lalueza Lacambra en una fotografia feta l'any 1939, uns mesos després d'acabar la guerra.

anotacions del seu diari ens conten que aquell dia José i els altres reclutes van eixir de Barcelona en ferrocarril des de l'estació de Sants, en un tren de càrrega i **"sin rumbo fijo"**, matisa al diari; és a dir, que no els havien informat d'on anaven. A les dos del matí del dia 14 arribaren a Castelló de la Plana i els portaren a dormir a la plaça de bous. L'endemà mateix, José i els seus companys es toparen directament amb les conseqüències de la guerra, ja que els feren caminar des de Castelló fins a Torreblanca, que són uns 43 km per carretera. Una volta allí, acamparen i a la nit reberen el que es diu el bateig de foc. No hem d'oblidar que l'exèrcit republicà eixos dies estava patint una de les seues majors desfetes.

L'hivern de 1937-1938, l'Exèrcit Popular va conquerir Terol, que durant tota la guerra havia estat en mans de les tropes franquistes. El dia 22 de desembre de 1937, els primers soldats i tancs republicans començaren a entrar a Terol i el 8 de gener de 1938 la ciutat es va rendir. Els franquistes, però, iniciaren un fort contraatac per recuperar Terol i, finalment, el dia 22 de febrer els republicans es retiraren i la ciutat tornà a mans dels rebels. La batalla de Terol va deixar molt debilitat l'exèrcit republicà, circumstància que va ser aprofitada

pel comandament franquista, que ràpidament inicià un avanç des de Terol cap al Mediterrani i arribà el dia 15 d'abril a Vinaròs. Aquesta maniobra va partir en dos l'Espanya republicana. José Lalueza i els seus companys arribaren a la zona just el dia que Vinaròs queia en mans dels franquistes. El text del diari ho explica ben clar:

«Durante la noche del 15 bombardeó y ametralló un hidro faccioso. Nos fuimos a desandar el camino emprendido y volvimos hacia Castellón a la 1 de la madrugada del 17. Nuestro destino era Vinaroz, pero no pudimos llegar porque los fascistas ya lo habían tomado y hemos tenido que correr como demonios porque los que iban detrás nuestro tenían prisa en pescarnos. Me he tenido que tirar tantas veces en la cuneta de la carretera, por la aviación que bombardeaba, que ya he perdido la cuenta. Lo que hace más pena es la población, que va como loca por la carretera.»

Després d'aquest episodi, a José Lalueza i als seus companys els traslladaren a Almassora i allí passaren a formar part administrativament de la 57 Brigada Mixta. Concretament, José s'integrà en la 1ª secció de la 3ª companyia del

“Els seus dies com a soldat en l'exèrcit lleial a la II República Espanyola haurien passat totalment desapercebuts, com els de milers d'altres joves que lluitaren per la causa republicana, si no fóra per la dedicació de José a escriure un diari.”

228 Batalló d'aquesta brigada mixta. Des d'ací, la brigada es va traslladar a Tomelloso, on es va reestructurar i es formaren militarment els nous reclutes que s'hi havien integrat. Durant aquest període d'instrucció, al diari trobem molts detalls de com menjaven, com es divertien, com anaven aprenent a utilitzar les armes, etc. Valga l'anotació del dia 22 de maig per a fer-nos una idea de com ocupaven el temps els reclutes:

«Horarios:

Diana 7 / Fagina desayuno 7,30 / Llamada instrucción práctica 8,15 / Alta instrucción práctica 11 / Bando instrucción teórica 11,15 / Fagina 1ª comida 12,30 / A disposición comisario cultura 15,30 / Escuadra 15,45 / Compañía y llamada 15,55 / Instrucción práctica 16 / Alto cesa instrucción práctica 17,30 / Marcha paseo 17,45 / Fagina 2ª comida 19,30 / Lista lectura orden y retreta 20,30 / Silencio 21.»

ARRIBA AL FRONT DE LLEVANT

Aquest període d'instrucció i reorganització de la 57 BM acaba el dia 11 de juny de 1938, menys d'un mes d'instrucció, per tant. En eixe temps els

abastiren de roba i calcer i els enviaren finalment de nou al front de Llevant, que continuava sent escenari de durs combats, amb les tropes rebels avançant cap a València. José Lalueza i els seus companys arribaren el dia 13 juny, cap a les 10 del matí, a l'estació d'Almenara i tornaren a trobar-se de cara amb la guerra. L'anotació que fa José és ben significativa.

«Aún no hacía media hora que estábamos acampados por los naranjos, nos bombardearon intensamente, nos causaron 17 muertos y varios heridos. Pasé un miedo de pronóstico reservado. Uno con la cabeza destrozada; otro sin pies: un horror. Salimos de aquellos campos y fuimos a otro pueblecito cerca. No duró mucho el descanso, pues a la tarde nos bombardearon y ametrallaron intensamente. Tuvimos que pasar toda la tarde dentro de una zanja con todas las alpargatas y los pantalones llenos de barro. Hasta que llegó la aviación propia y hubo un combate que cayeron 4 o 5 aviones.»

A partir d'eixe moment, la 57 BM es va concentrar a la zona d'Almenara-La Llosa-Xilxes, a rereguarda, fent treballs de fortificació a la Línia XYZ i patint els atacs constants de l'aviació. Una de les

El castell de Castro l'any 1938, quan estava ocupat per les tropes republicanes. Imatge captada pel servei fotogràfic del Cos d'Exèrcit de Galícia integrat en la 55 Divisió de l'exèrcit franquista.

moltes anotacions que deixen clara la superioritat aèria de l'exèrcit franquista podria ser aquesta del dia 14 de juny:

«A la tarde vino la aviación cuatro o cinco veces y nos bombardearon intensamente, nosotros por una verdadera casualidad quedamos rodeados de bombas sin pasarnos nada. A la noche, viendo que venían tan a menudo nos fuimos más arriba. Durante la noche vino un avión (el Zapatonos) y bombardeó y ametralló 2 veces sin pasarnos nada.»

Cap a mitjan juny començaren a armar els soldats de la 57 BM per a traslladar-los a primera línia. El dia 17 José escriu: «**Nos han dado bombas de mano y se ha sentido mucho la artillería**», i el 18 «**nos han dado la dotación de balas**». I és curiós, com en aquest ambient de guerra total, José Lalueza no s'oblida del menjar, ja que el dia 16 anota: «**hemos hecho una comida estupenda, patatas fritas con carne de lata y cebolla y arroz a la cazuela con carne. Por la noche ha vuelto a ametrallar y bombardear el Zapatonos.**»

La presència de l'aviació a partir d'aquest moment és ja una constant en el diari. Pràcticament tots els dies hi ha referències com ara «**Ha actuado intensamente la aviación por este frente**» el dia 25; o el

dia 5 de juliol «**Al mediodía, haciendo cola para el rancho, vinieron 12 pavas que nos bombardearon intensamente. Hemos tenido 4 muertos y otros tantos heridos en la 4ª Sección. A un compañero catalán la metralla le ha cortado las piernas. Era una bomba rasante. Por la tarde han vuelto unas 20 pavas y 8 o 10 cazas y nos volvieron a bombardear intensamente. A nosotros no nos hicieron nada, pero a un batallón que bajaba a descansar del frente, en un camión le ha caído una bomba de pleno. Ha habido una carnicería**». Com es veu per les anotacions del diari, la superioritat aèria de l'aviació nacional era més que evident, i per la descripció que en fa José en el text, la referència a la «bomba rasante» i l'impacte directe al camió, fa pensar que eixe dia actuaren els caça-bombarders alemanys Junkers JU 87 «Stuka» de la Legió Còndor.

Totes estes incidències no alteraren de cap manera els plans de formació, que n'hi havia, programats pel comandament per augmentar els coneixements de la tropa. En aquest sentit, trobem com José escriu el dia 25 de juny que ha fet un curs d'antitanquista, o un mes després, el 24 de juliol, que aconsegueix el títol d'antiavionista. Eren dos cursets en què els ensenyaven tècniques d'explosius

“Por la noche un extremeño, Mera, ha intentado pasarse al enemigo y se le han hecho 5 disparos muriendo de dos disparos. Se le enterró al pie mismo de las alambradas”

i de tir per atacar amb més garanties d'èxit els tancs i els avions.

TRASLLAT AL FRONT D'ESPADÀ

El 15 de juliol, la 57 BM es trasllada finalment al front d'Espadà. José anota al seu diari que arribaren en camió a Soneja i cap a les cinc del matí, el dia 16 ja per tant, **«hemos salido a pie en dirección al frente»**. En aquest front, en una zona situada entre Eslida, Xova i Fondegulla, més concretament en el castell de Castro, la Nevera i el vèrtex Tarraguan, es passarà ja la resta de la guerra amb els seus companys de la 57 BM. L'arribada al front la descriu clarament el dia 17, al temps que ens dóna dades de quin era l'equip personal d'un soldat: **«A las 4 de la madrugada he salido con todo el equipo, fusil, corraje, bombas, macuto, manta, cantimplora. Después de andar varias horas bajando y subiendo montañas hemos llegado a una especie de valle rodeado de montañas muy altas. Estoy muy cansado. Aún no hace media hora que hemos llegado y ya ha pasado la aviación. Nos hemos construido una chabola para tres.»**

Les anotacions al diari ens deixen constància dels atacs i contraatacs que

es produeixen a la zona. Així, el dia 30 de juliol escriu: **«en la madrugada se ha oído durante varias horas mucho jaleo en el frente. Nos han despertado para que arreglásemos los macutos que teníamos que marchar, pero ha pasado el día y no nos han dicho nada más»**. Si acudim als comunicats oficials de la 57 BM trobem, efectivament, com aquells dies es detectava activitat al front. El dia 28 s'informa al comandament que cap a les 4.10 de la matinada es produeix un colp de mà a la cota 1.044; el dia 29 el comunicat oficial de la brigada torna a destacar que cap a les 4 del matí se sent un **«tiroteo y explosiones de bombas de mano hacia la cota 1.044»**.

Aquests atacs i contraatacs que es descriuen als comunicats i al diari de José Lalueza es produïren davant del castell de Castro, concretament a la Mallaeta i voltants, coneguda també com serra de les Bruixes per la gent dels pobles pròxims. En el comunicat oficial de la 57 BM del dia 30, ja amb un poc més de detall, es destaca que **«a las 4 h. se oyen sobre 35 explosiones de bombas de mano y varias ráfagas de ametralladora hacia las inmediaciones del Cerro Gordo. A las 4,55 h. se oyen 22 explosiones de bombas de mano en las proximidades S.E. del Mallastan.**

La serra de les Bruixes, inici de la Mallaeta, lloc on es produïren violents combats entre les tropes rebels i les republicanes. La imatge és de l'any 1938 del servei fotogràfic del Cos d'Exèrcit de Galícia.

A las 5,30 se oyen 13 explosiones de bombas de mano en las proximidades del N. de Eslida. A les 16,12 se oye un golpe de mano con armas automáticas y fuego de mortero hacia la cota 807 que dura aproximadamente 30 minutos. A las 9,40 se oye un pequeño tiroteo de fusil, ametralladora y explosiones de mortero hacia las proximidades de la cota 805». Com veiem, es tracta d'un colp de mà important, que s'inicia a les 4 de la matinada i s'allarga quasi fins a les 10 del matí. Aquests colps de mà es produeixen de nou durant la matinada del 31, quan les posicions de la Mallaeta i cotes pròximes passen a mans dels nacionalistes. L'estiu de 1938 va ser en aquesta zona de la serra d'Espadà molt dur per als soldats dels dos exèrcits.

En el comunicat es fa referència al topònim *Mallastán*, en altres ocasions hi diuen *Mallasta*, però en realitat, si mirem els mapes originals de l'època veiem que es tracta de la Mallaeta, el que passa és que als mapes hi ha un error tipogràfic i la "e" de Mallaeta apareix com una "s" que converteix el topònim en *Mallasta*.

Posteriorment, els republicans tractaren de recuperar infructuosament les posicions perdudes. El 25 d'agost el diari mostra aquests intents de reconquesta: «En la madrugada

ha habido mucho movimiento. Han llamado varios pelotones que han salido. A mí no me ha tocado. Por el amanecer se ha oído mucha actividad artillera». Els dies 26 i 27 continuaren els atacs republicans i José Lalueza, testimoni de primera fila, els conta al diari. «Al amanecer me enviaron a buscar suministro mojado como una rana. Hay una lucha enconada entorno a una cota. La cogieron los fascistas, después la volvimos a coger quedando a últimas horas de la tarde nuestra. Hubo un intenso cañoneo y morterazos y ametralladoras, bombas de mano, etc. Hemos tenido bastantes bajas. La lucha es una cota de la Mallasta».

DESERCIONS

A partir d'octubre de 1938 comencen a aparèixer esments al diari que fan referència a desercions. Esporàdicament, José fa referència a soldats i oficials que es passen o tracten de passar-se a l'enemic, moltes voltes amb resultats adversos, o que desapareixen a rereguarda. Aquest és el cas d'un amic seu, José Mas. José anota el dia 31 d'octubre que «Por la noche han venido a decir que Mas se había fugado a retaguardia»; esta anotació, la podem contrastar en els

“La lectura del diari ens permet veure també com els soldats dels dos bàndols es comunicaven i fins i tot confraternitzaven, sobretot, durant els darrers mesos de la guerra”

comunicats oficials de la 57 BM, on el mateix dia 31 d'octubre es destaca en la secció de «Desertores» a **«José Mas Solà a retaguardia del 228 batallón»**.

El dia 2 de novembre, José anota al diari un intent de deserció que té conseqüències dramàtiques per al desertor: **«Por la noche un extremeño, Mera, ha intentado pasarse al enemigo y se le han hecho 5 disparos muriendo de dos disparos. Se le enterró al pie mismo de las alambradas»**. Al diari de la 57 BM es recull també esta informació afirmant que **«Antonio Mera Pérez al intentar pasarse al enemigo ha sido muerto por nuestros centinelas del 228 batallón»**. L'endemà torna a aparèixer al diari un esment sobre aquest cas de l'extremeny desertor, que matisa que **«Han dado orden de desenterrar el cadáver, para revisar las heridas de que había muerto»**.

Una altra citació referent a les desercions la trobem el dia 18 de març de 1939, pròxim per tant al final de la guerra. En l'anotació del diari d'eixe dia, José Lalueza ens conta com **«Por la noche han avisado que la guarnición de la derecha del Castillo de Castro se había pasado al enemigo y que se esperaba que habría cacao»**. L'endemà mateix, referint-se a aquest cas de deserció i la

possibilitat de represàlies, José escriu que **«Después de todo no ha pasado nada; se han vuelto a guarnecer las posiciones abandonadas»**.

CONFRATERNITZAR AMB L'ENEMIC

La lectura del diari ens permet veure també com els soldats dels dos bàndols es comunicaven i fins i tot confraternitzaven, sobretot, durant els darrers mesos de la guerra, quan els nacionalistes ja la veien guanyada i molts republicans, malgrat els esforços de la propaganda i els comissariats, la intuïen perduda.

Uns i altres tenien instal·lats en molts llocs sistemes de megafonia, de manera que es dirigien a l'enemic respectiu per llançar missatges propagandístics o per minar la seua moral. Moltes voltes les trinxeres estaven tan pròximes les unes a les altres que a viva veu s'escoltaven. Un exemple d'açò el tenim en el diari el dia 15 de novembre de 1938, quan José Lalueza ens explica que **«los fascistas decían el otro día “Nosotros creyendo en Dios y vosotros sin creer, menudo jaleo hemos armado”»**.

A voltes, la confraternització arribava a nivells que per als comandaments dels

4 i 5 (poseu-les juntes): Dibuix de José Lalueza fet el dia 13 de març de 1939, on situa la trinxera republicana de segona línia i la cuina del seu batalló. Si comparem el dibuix amb la fotografia no hi ha cap dubte que es tracta dels Picaïos i el Sinaí.

dos bàndols resultaven inadmissibles. Una bona mostra la trobem en l'anotació del dia 23 de novembre: **«He comido paella con pato. Ayer a la tarde por el sector de la Mallasta los fascistas salieron de los parapetos y los nuestros también y se pusieron a cantar y a bailar fuera de las trincheras. Se dio cuenta la artillería nuestra y empezó a tirar. Después contestaron ellos y se armó el follón»**. Dos dies després, el 25, torna a tocar el tema i matisa que **«de lo que pasó el día 23, salieron ellos y nosotros fuera de la línea y se abrazaron. Después de tirar la artillería aquella misma noche, relevaron a todo el batallón y procesaron a jefes y comisarios»**. Esta acció va tindre conseqüències disciplinaries també entre els nacionalistes.

Estes accions es repeteixen amb més assiduïtat cap al final de la guerra. Al mes de març, a un pas d'acabar el conflicte amb la derrota republicana, José escriu el dia 13: **«los fascistas han sacado banderas blancas por allá la Mallasta y las ametralladoras les han tirado. Ellos han contestado con morteros y han matado a tres o cuatro. ¡Para estos pobres ya se ha acabado la guerra!»**.

EL FINAL

Al diari es nota que entre els soldats corren notícies d'un possible final de la guerra. El 24 de març José anota: **«Continuamos la vida como siempre, viviendo de ilusiones»**. Uns dies més tard, el 27, destaca que els enemics **«han sacado banderas en el Corral y el altavoz tocando música»**, i l'endemà que **«por el Corral saltan fuera del parapeto y bailan y nosotros lo mismo, fuera de las trincheras»**.

El dia 29 de març, sense dissimular la seua alegria, José anota que s'ha acabat la guerra. El text del seu puny i lletra, el més llarg de tot el diari, és el següent: **«Dicen que se ha acabado la guerra. En toda la Cia. Ha habido una gran alegría, cantando toda la noche. ¡Por fin podré ver a la familia y saber si todos están bien! A las 4 de la mañana nos han avisado que lo preparásemos todo para marchar, pues en la primera línea ya están todos juntos y no hay frente. Hemos bajado a Vall de Uxó y por allí nos hemos distribuido por los algarroferos con banderas blancas. Cuando nos hemos dado cuenta ya se habían marchado los oficiales; entonces todos los catalanes de la compañía nos hemos decidido a pasarnos, en total**

Heinkel He 59
«Zapatones» de
la Legió Còndor a
la seua base de la
badia de Pollença
(Mallorca). En diversos
apartats del diari, José
Lalueza ens relata
com pateixen els atacs
d'aquest hidroavió.
Imatge baixada
de <http://www.aviationcorner.net>

11. Hemos cogido una bandera blanca y nos hemos ido con la 4ª bandera de Falange de Asturias. Nos han tratado muy bien dándonos tabaco. ¡Qué alegría no haber más guerra y tratarnos como hermanos! Hemos ido a Vall de Uxó al castillo y nos han dado unos garbanzos con tomate y sardinas que hacía mucho tiempo que no habíamos comido tan bien. Nos han dado tabaco y después hemos ido con dos enlaces que por una pista nos han llevado a Bechí a las 6 de la tarde, donde nos han dado de cenar y después a dormir. Llevo el cuerpo como un reloj».

I ací es va acabar la guerra de José Lalueza, però no el diari. José va continuar escrivint i va contar la seua vida al camp de presoners de Vila-real. La desesperació per aconseguir avals que els ajudaren a eixir del camp, la fam que no mai aconseguien assaciar, els polls i les xinxes que se'ls menjaven, els barracons on dormien uns damunt d'altres, el fang que quan plovia ho omplia tot i els suïcidis dels presoners que aprofitaven que passava el tren propet i es llançaven a les rodes... **«Se ha suicidado uno, saltando la tapia y tirándose al paso del tren»**, escrivia el dia 19 d'abril. Suppose que en més d'una ocasió José degué recordar amb ràbia aquell **«¡Qué alegría**

no haber más guerra y tratarnos como hermanos!» que havia escrit el dia 29 de març al seu diari.

Finalment, el 10 de maig va escriure la seua darrera anotació, un text molt curt: **«Nada de particular»**.

Podem suposar que li va arribar l'aval i va tornar a Barcelona. Allí José es va assabentar que son pare havia mort en el transcurs d'un dels bombardejos de l'Aviazione Legionaria italiana contra Barcelona. A partir d'aquell moment va fer una vida normal, dins la normalitat que es podia tindre en aquell moment de la història d'aquest país. Va tindre treball de comptable, es va casar i va tindre tres fills i una filla. Mai no va parlar del seu diari ni es va prodigar amb comentaris sobre la seua guerra. Quan va morir el 21 de juny de 1990, els seus descendents trobaren el manuscrit i un grapat de postals de campanya, cartes i diversos exemplars de diaris editats pels batallons de la 57 Brigada Mixta. I, naturalment, se sorprengueren.

Quaderns utilitzats per a ensenyar a llegir i escriure els soldats analfabets que acudien a l'escola de les Milícies de la Cultura. Al quadern de l'esquerra veiem l'estel de cinc puntes amb les inicials MC que identificava aquestes milícies.

Milicià de la cultura

L'agost de 1938, José Lalueza va caure malalt de paludisme. El portaren a un hospital de primeres cures que la 59 Divisió tenia a Assuévar i posteriorment el traslladaren a Gilet, al convent de Sant Esperit, on hi havia un hospital més ben equipat. A principis de setembre ja estava quasi recuperat de les febres i tornà al front. En eixos dies és interessant destacar un apartat del diari que l'afecta directament i que demostra l'interès del govern republicà per combatre l'analfabetisme i culturitzar els soldats. El dia 10 de setembre José escriu: **«Me han hecho miliciano de la cultura. Estoy rebajado de todo servicio».**

Les Milícies de la Cultura es crearen 27 de febrer de 1937. El seu ideòleg fou Jesús Hernández, ministre d'Instrucció Pública, que es va inspirar en un projecte que ja existia en el *Quinto Regimiento* fet per docents d'UGT. Les Milícies de la Cultura arribaren a tindre en actiu als fronts de guerra (en primera línia de foc moltes voltes) més de 2.000 docents, crearen més de 800 biblioteques i ensenyaren a llegir i escriure a uns 75.000 soldats analfabets.

Com a nou milicià de la cultura, José Lalueza començà els preparatius per portar endavant el projecte que li havien encomanat, per a la qual cosa necessitava construir i equipar una escola. Al diari trobem com el dia 22 d'octubre apunta que **«Estamos construyendo una chabola que será para escuela»**, l'endemà plou i José destaca que **«Se ha calado la chabola»**; el dia 25 matisa que **«Hemos acabado la chabola»** i el 28 d'octubre anota que **«Hemos ido a Chóvar a por sillas y mesa para la escuela»**.

José va impartir classes d'alfabetització entre els seus companys de la 57 Brigada Mixta en la barraca-escola. El dia 16 de febrer de 1939 destacava al seu diari quin havia estat el fruit del seu treball com a milicià de la cultura: **«Han aprendido a leer y escribir conmigo: José Benítez, Servando González, Antonio Lancharri, Juan Calvo Galindo, Eugenio Cifrades, José Paso Castillo, José Mª Rodríguez i Rafael García Ruiz».**

Els ecosabers en la protecció de la serra d'Espadà

Alba Victoria Felipe Cortés i María Carrascosa Piqueras
Lic. Ciències Ambientals

Hui en dia el terme Rural té un significat diferent del de fa uns anys; en el passat, el món rural era un sistema social únic que s'interrelacionava amb l'agricultura, que era el seu mitjà de subsistència, i també del medi urbà. No obstant això, actualment les poblacions rurals estan patint un declivi important de la població a conseqüència d'una sèrie de causes, i estan sent partícips d'un canvi en el seu entramat i en la seua relació amb l'agricultura: aquesta ha perdut el seu paper com a eix econòmic i social de les àrees rurals.

Els agricultors són quelcom més que productors d'aliments i matèries primeres agroalimentàries, s'ocupen, a més, del territori, eviten el despoblament de les zones rurals, lluiten contra els incendis forestals i la propagació de la mala herba, afronten els problemes de desertització, conserven el paisatge i poden contribuir a frenar la contaminació de l'atmosfera, sòls i aigües, sempre que es decanten per una producció sustentable i ecològica.

Per tant, són molts els impactes positius de l'activitat agrària, i no sols afecten esta pròpia activitat, sinó que també influeixen sobre la biodiversitat natural associada als cultius.

L'agricultura tradicional, tot i ser l'activitat que més ha transformat els sistemes naturals durant milers d'anys (sobretot en el vell continent, i concretament en la seua zona mediterrània, la qual ha patit tot tipus d'invasions de distintes cultures), ha creat sistemes agraris ben integrats en el paisatge, els quals hui en dia tenen un extraordinari valor ambiental, econòmic i sociocultural. Aquesta interacció del ser humà amb l'ambient, creada durant segles, ha suposat una acumulació extraordinària d'experiències empíriques que li ha servit per a proveir a la seua comunitat d'una producció sostinguda d'aliments i altres productes necessaris per a la vida quotidiana (ferramentes, instruments domèstics, medicines, materials de construcció, etc.).

Treballant l'espart.

Tot aquest coneixement tradicional que s'emmagatzema en la memòria individual i col·lectiva de forma natural en els productors rurals i que es transmetia oralment de generació en generació, es va perdent en funció de la minva de la població, fins a quedar-se arrelat i tornar-se invisible. Aquest conjunt de coneixements locals són anomenats ecosabers o etnosabers. Arreplegant les paraules de Bernat Capó: "cada volta que una dóna major o un vell llaurador mor és com si una petita biblioteca s'esfondrés o esclatés en flama" (2004:8).

En un entorn com és el de la Serra d'Espadà, declarat com a Parc Natural, és molt important considerar el fort vincle que uneix els pobladors locals (des de fa molt de temps) amb els recursos naturals que proporciona aquest delicat espai d'alt valor ecològic. Des de temps antics, es manté un equilibri entre l'esser humà i naturalesa, i aquesta harmonia ha sigut possible gràcies al coneixement desenvolupat pels habitants locals després de segles d'adaptació dels seus sistemes productius a les condicions ecològiques del lloc. Al llarg dels diferents paisatges presents en la Serra d'Espadà, queden reflectits els diferents usos dels recursos i activitats respectuoses amb el medi

ambient. Les activitats socioeconòmiques de la zona s'han basat en l'aprofitament tradicional dels recursos naturals, com l'explotació de les suredes per a l'extracció de suro; altres productes de la serra són la mel, l'oli, les cireres, l'aigua, etc...

Fixar aquestos sabers tradicionals és una tasca important per a poder fomentar el desenvolupament rural sostenible. Per a això, s'ha de recol·lectar, analitzar i aplicar els ecosabers (quasi extints) a nivell local, un propòsit que el nostre treball pretén fomentar.

La finalitat de l'article és la d'ajudar i incentivar (tant econòmicament com socialment) als habitants de les poblacions del Parc Natural de la Serra d'Espadà, per mitjà d'una sèrie de propostes factibles que s'han desenrotllat gràcies a una àrdua labor d'estudi de gabinet i de camp que es plasmen en un rigorós i complet projecte fi de carrera. Els objectius proposats són:

-Promoure el desenvolupament **local sostenible** de les localitats en l'àrea del Parc Natural de la Serra d'Espadà, mitjançant propostes de noves línies socioeconòmiques factibles desenrotllades a partir de la informació

“L'agricultura tradicional, tot i ser l'activitat que més ha transformat els sistemes naturals durant milers d'anys ..., ha creat sistemes agraris ben integrats en el paisatge, els quals hui en dia tenen un extraordinari valor ambiental, econòmic i sociocultural.”

obtinguda, és a dir, el coneixement ecològic tradicional (ecosaber).

La proposta és la creació d'un centre anomenat ESCOLA DE SABERS RURALS. En aquest centre es fomentarà la posada en pràctica dels coneixements tradicionals per mitjà de la seua difusió i aprenentatge.

La Serra d'Espadà és uns dels últims contraforts del Sistema Ibèric amb una orientació NNO-SSE. Esta comunicada per gran quantitat d'infraestructures com l'autopista A-7, i per les carreteres nacionals N-340, N-134 i la carretera autonòmica CV-10.

La característica principal és la ruralitat, trobem una baixa densitat de població, patint una constant regressió demogràfica i amb això un envelliment de la població.

La característica geologia del gres roig, que és que li dona l'estructura tan peculiar de la zona, plena de barrancs i elevats cims.

Botànicament és un entorn molt especial, ja que hi ha gran quantitat d'endemismes, però el que determina

l'entorn són les seues suredes que no sols donen bellesa al paratge, sinó que han sigut una gran font econòmica per a la societat.

El patrimoni cultural que podem trobar en la Serra d'Espadà, és molt extens i de gran valor, gran quantitat de jaciments arqueològics, fonts on poder acudir i, fins i tot, es poden observar molins de blat, que donen una idea de l'explotació del cereal. A més també es poden trobar mines, ja que a causa de la situació els materials extrets són peculiars i únics.

La proposta per al desenvolupament sostenible en aquesta àrea rural deprimida és la creació d'un centre anomenat ESCOLA DE SABERS RURALS. En ella es fomentarà la posada en pràctica dels coneixements tradicionals de les poblacions de la Serra d'Espadà per mitjà de la seua difusió i aprenentatge. L'objectiu principal d'aquesta proposta és posar en valor els abundants recursos naturals i socioculturals d'aquesta regió, afavorint el creixement econòmic d'una manera responsable amb el medi ambient i amb les comunitats que l'habiten. Aquest doble objectiu – social i mediambiental – pot detallar-se en els principis següents:

Mola de molí fariner.

- Principi patrimonial: posada en pràctica dels sabers ecològics tradicionals com a mesura de conservació del patrimoni immaterial dels pobles:
  - Tècniques.
  - Ferramentes.
  - Oficis artesans.
  - Oficis extints.
  - Folklore associat a tot l'anterior.
- Principi conservacionista: preservació de la riquesa natural de l'àrea d'estudi.
  - Conservació i augment de la biodiversitat.
  - Disminució del risc d'incendis forestals.
  - Prevenció de l'erosió.
  - Disminució de la contaminació química de sòls i aqüífers.
  - Utilització i potenciació de fonts d'energia renovables.
- Principi demogràfic: mantindre la població existent en l'actualitat i promoure l'arribada de nous habitants; rejuveniment de la població.
- Principi agroecològic: retornar a les formes de producció agrícoles i agropecuàries tradicionals minimitzant el seu impacte ambiental.
- Principi econòmic: formació d'iniciatives econòmiques respectuoses amb el medi i amb clara vocació social, com ara les cooperatives de treball associat. Incrementar el turisme rural i l'ecoagroturisme.
- Principi d'autosuficiència: diversificar les iniciatives empresarials, econòmiques i socials per a aconseguir un grau major d'independència respecte a l'exterior.
- Principi de sobirania alimentària: estimular la producció d'aliments que proveïsquen a les localitats implicades, sense posar en perill els seus ecosistemes; dignificació del medi rural i dels llauradors.
- Principi pedagògic: promoure l'ensenyança i recuperació dels

“Tot aquest coneixement tradicional que s'emmagatzema en la memòria individual i col·lectiva de forma natural en els productors rurals i que es transmetia oralment de generació en generació, es va perdent en funció de la minva de la població, fins a quedar-se arrelat i tornar-se invisible. Aquest conjunt de coneixements locals són anomenats ecosabers o etnosabers”

sabers ecològics tradicionals, utilitzant la difusió i l'educació; servir d'exemple per a individus, col·lectius i comunitats que decidisquen seguir aquest model de desenvolupament sostenible basat en els coneixements i l'ús tradicional del medi.

L'ensenyança es realitzarà basant-se en els mètodes dels sabers tradicionals (oral, pràctic, etc.) però complementat amb els mètodes científico-tècnics. D'aquesta manera, no es discrimina cap dels dos tipus de coneixements a l'hora de transmetre la informació a altres persones interessades. El centre va dirigit a aquelles persones a qui els agradaria viure en el medi rural i volgueren desenrotllar alguna activitat de caràcter econòmic respectant tant la comunitat com l'entorn natural. També és interessant per a aquelles que desitgen ampliar els seus coneixements.

Per a la realització de les propostes de desenvolupament sostenible de les poblacions de la Serra d'Espadà ens hem basat en les necessitats i carències de les poblacions i en l'entorn natural. S'ha tingut en compte que les comunitats es troben dins d'una zona natural d'alt valor

ecològic i que la unió d'ambdós elements és necessària per a l'equilibri econòmic, social i ambiental. Hem integrat en una única alternativa, diverses propostes que sorgeixen d'un mateix problema com és l'abandonament i degradació del sistema rural. Les propostes (que generalment no són independents entre si, sinó que generen sinergies i es recolzen recíprocament) les hem agrupat segons distintes categories:

AGRICULTURA I RAMADERIA

Promoció i estimulació de l'agricultura ecològica com a font de saviesa, patrimoni i riquesa ambiental, social i ecològica.

Recuperació de varietats locals, tant agrícoles com ramaderes. En la Serra d'Espadà, de la mateixa manera que en altres àmbits rurals, s'estan perdent varietats d'origen local a conseqüència de la pèrdua d'aquest coneixement. La introducció d'espècies exògenes i l'abandonament del món rural han motivat aquesta desaparició imminent. Tenim l'exemple de la varietat de cirera “talegal”, la qual s'està perdent amb

Carregant suro.

el temps a pesar de la seua preuada qualitat.

"Había una cereza aquí muy buena y muy apreciada. La talegal. (...) Pues que ahora después ha habido tantas clases nuevas, tantos injertos (...) que pasa, que los ojos comen más que la boca, (...) la gente en el mercao si vas a vender y que pasa que las tuyas como eran pequeñas (Mucho énfasis) El que la conocía, todavía la busca eh? El que sabe lo que es comerse una cereza con sabor y con eso, todavía busca la talegal, y el que no, pues la cosa bonita, lo más gordo, lo más bonito Empezamos a decir, bueno, la talegal no vale, tenemos que ir injertando ¡tenemos que ir plantando variedades nuevas! Ahora solo quedamos cuatro en el pueblo que mantenemos los cerezos y los almendros".

Es proposa, doncs, la recuperació de les varietats autòctones de la Serra d'Espadà mitjançant la recollida de les llavors vegetals en les pròpies poblacions o en bancs de llavors com el Jardí Botànic de València (Universitat de València) o associacions com Llavors d'Ací. I en el cas d'espècies ramaderes, es buscaran persones que s'encarreguen de mantindre espècies pures i que puguen certificar que són autòctones de la Serra. Amb la recuperació, es poden crear mercats de

varietats locals, que es podrien donar a conèixer a partir de degustacions dels diferents productes que es cultiven, tant en horts com en arbres.

Promoció de bancs de terra. És evident l'abandonament de les terres de cultiu que està patint el món rural. Els habitants dels pobles, que generalment són d'edat avançada, no poden realitzar labors agrícoles i els seus descendents (fills, néts, etc.) no solen estar molt interessats en els terrenys. Una idea que està prenent cos a poc a poc en algunes poblacions del nostre país és la de promoure els bancs de terra, és a dir, buscar persones joves que es comprometen a cuidar i cultivar els terrenys abandonats amb el permís del propietari. Seria interessant a més, que L'ESCOLA DE SABERS RURALS fóra un punt de trobada entre propietaris i nous agricultors. El tipus d'agricultura que es realitzaria seria l'agroecologia o agricultura ecològica. A més, per a incentivar l'economia local, es podria crear una marca de conserves (hortalisses, melmelades, saladures, confitats) amb segell ecològic amb els productes obtinguts.

Cultiu de cereals. Antigament era comú en qualsevol societat rural el

“L’alternativa és crear una ESCOLA DE SABERS RURALS on, com s’ha explicat, es tractaria de recuperar els ecosabers i ensenyar-los a aquelles persones que volgueren pertànyer d’alguna forma al món rural.”

cultiu dels cereals. És un dels aliments més importants nutricionalment i el més bàsic en la dieta del ser humà. Moltes de les varietats de cereals que existien s’han perdut, i amb elles, molts tipus de pans o dolços tradicionals. Per tant, en el centre es podrà ensenyar a cultivar de forma sostenible i tradicional aquestes plantes herbàcies i a més, recuperar les distintes varietats locals i els seus usos dins de la cuina típica de la zona.

GESTIÓ FORESTAL I USOS DE LA MUNTANYA.

Utilització del bosc com a font de productes que, recol·lectats de manera sostenible, permeti la creació de noves activitats que en el passat van tindre importància econòmica en la zona i d’unes altres noves iniciatives empresarials que tinguin cabuda en el mercat actual.

Fusta FSC. La zona forestal és rica en massa arbòria, la qual pot ser gestionada de forma sostenible per a la seua posterior comercialització de la fusta. La certificació FSC, pot ser un incentiu per

a la venda exterior perquè se certifica la seua gestió sostenible.

Explotació del suro. La indústria tradicional del suro es troba hui en dia en retrocés. Hi ha poques empreses familiars que es dediquen a la comercialització d’aquest producte que antigament va ser tan habitual. Per això, seria de gran ajuda el foment i obertura d’este tipus d’activitat, de cara a la venda exterior, amb el respectiu segell de qualitat.

Biomassa. El matoll, eixa porció del bosc tan oblidada, pot ser aprofitat com a recurs energètic. La creació d’una fàbrica de pellets pot ser una solució per a utilitzar aquest material com a font d’energia renovable. A més, es pot fer ús de les restes de podes agrícoles de les hortes locals.

Estudi etnobotànic. La Serra d’Espadà és rica en plantes medicinals. La gran varietat d’espècies vegetals existents en la zona ha donat lloc a seu ús amb fins medicinals. Però el coneixement etnobotànic és un tipus de saber que es troba al límit de l’extinció en poblacions tan xicotetes i tan envellides, sobretot pel fet que la medicina moderna ha desbancat la medicina tradicional, a més,

Forn de llenya.

l'etnobotànica ha sigut un saber molt específic que ha estat mantingut per poques persones. Gràcies a aquest valuós coneixement tradicional i a tot el material científic recopilat sobre vegetació de la zona, es poden realitzar ensenyances sobre etnobotànica en l'ESCOLA DE SABERS RURALS. El centre, que està ubicat en ple Parc Natural de la Serra d'Espadà, compta amb l'avantatge que els estudiants poden tindre accessibilitat a les plantes en estat viu, amb la qual cosa, l'aprenentatge és més instructiu. Es poden realitzar cultius, per a evitar la degradació del terreny, i així crear productes medicinals i/o de cosmètica.

Foment de l'apicultura. La mel, la qual es produeix en la muntanya, és un aliment nutricional important en els pobles de la Serra. L'apicultura, ha sigut una activitat tradicional sostenible que normalment s'ha compaginat amb altres activitats rurals com l'agricultura. Per a fomentar la seua riquesa, es pot crear un segell de qualitat de qualsevol tipus de productes apícoles com la mel, el pol·len, la cera o el pròpolis entre altres.

OFICIS TRADICIONALS

Recuperació del pasturatge i transhumància. El pasturatge és una de les activitats

més antigues de la història del ser humà. És molt més que una activitat econòmica, és una manera de vida. Este tipus d'activitat de ramaderia extensiva, presenta moltes característiques que denoten la seua sostenibilitat. Per això, no s'ha de deixar perdre. Per a recuperar aquesta activitat, també cal recuperar les antigues àrees de pastura, de les quals s'alimenten les ovelles i cabres. Aquesta és una forma natural d'alimentació (en compte del pinso) molt important per al benestar animal. Si es fomenta, a més, en zones de bosc, s'ajudarà a la seua neteja, podent evitar així els terribles incendis forestals. Els excrements d'estos animals, poden ser destinats als horts ecològics, i es repartiran de forma equitativa, inclús pot crear-se un "banc de fem", simulant les reparticions que es realitzaven antigament en la zona.

Els productes que es poden obtindre del pasturatge són des de productes lactis processats ecològics (formatge, iogurt, nata...) fins a carn d'oví ecològica per a la seua comercialització en l'exterior i pells per al seu ús en la indústria tèxtil.

Recuperació oficis artesans. El treball del cuir, l'espart, el vímet, la canya, etc. són oficis artesanals cadascun dels quals

Cistelles.

utilitzen una tècnica determinada, que s'ha anat transmetent de generació en generació al llarg dels segles. Hui en dia, tenen poc espai en el sistema actual, però es poden recuperar mitjançant l'ensenyança i l'espenta d'aquestes activitats cap al comerç exterior. Fins i tot, es pot recuperar la matèria primera creant cultius d'espècies vegetals d'alguns dels oficis.

TURISME RURAL I ECOAGROTURISME

El turisme rural és una opció a l'hora de reanimar l'àmbit rural. Es pot crear una xarxa de cases i albergs de turisme rural per les poblacions de la Serra d'Espadà. Els antics molins, o edificis particulars com les masies poden ser rehabilitades per a donar-los un ús com a alberg per a turistes. Però no sols poden servir com allotjament, sinó que, en companyia de l'ESCOLA DE SABERS RURALS, poden crear jornades temàtiques vinculades als sabers ecològics tradicionals (artesanía, collites, sembres, conserves...) i fires sobre oficis artesans, o recuperació d'antics festejos associats als treballs del camp.

Aquestes són les temàtiques utilitzades en l'aprenentatge dels ecosabers en l'ESCOLA DE SABERS RURALS i les eixides econòmiques que poden fomentar i realitzar-se gràcies a aquestos aprenentatges. A més de les ensenyances que s'ofereixen en aquest espai d'acostament als coneixements tradicionals, es podrà crear, gràcies a tots els sabers arreplegats, una enciclopèdia d'Ecosaberes. D'aquesta manera, queda plasmat tot el que s'ha après en paper, de manera que servisca d'ajuda i consulta per a totes aquelles persones que ho necessiten.

L'escola no és un centre tancat quant a informació es refereix, sinó que, les col·laboracions amb un altre tipus d'entitats són una bona opció a l'hora de millorar el sistema d'ensenyament o la qualitat dels mètodes. El Parc Natural de la Serra d'Espadà, que depen de la Generalitat Valenciana, seria de gran ajuda pel fet que mitjançant aquesta i els habitants de les poblacions, es podria aconseguir un nexe d'unió gràcies a la col·laboració del centre. Aquesta unió serveix per a igualar els dos punts de vista i així crear un acostament entre la institució i la societat rural.

Les universitats més pròximes poden tindre una gran implicació, com per exemple la Universitat de València, que disposa d'un dels pocs bancs de llavors de tota Espanya. Altres entitats interessants que podrien estar connectades amb l'escola són aquelles institucions afins (Universitat Rural Paulo Freire, Via Llauradora, Slowfood, etc.)

S'ha posat èmfasi a mostrar que els coneixements tradicionals que han existit des de molt abans que l'actual coneixement científic, poden tornar a ressorgir per a aplicar-los en la nostra forma de vida i poder resoldre molts dels problemes que tenim hui en dia relacionats amb el deteriorament social i mediambiental. Amb tot i això, podem aconseguir un món més sostenible i equilibrat.

Però no sols està enfocat el present projecte a analitzar aquesta situació, sinó que ha anat molt més lluny, ja que, després de l'anàlisi realitzat s'ha desenrotllat una iniciativa factible per a aplicar-la de forma local en el Parc Natural de la Serra d'Espadà. L'alternativa econòmica plantejada, agruparia diversos projectes de recuperació i d'aprenentatge dels coneixements ecològics tradicionals de la

Serra d'Espadà. Aquest grup de projectes estan basats en tot el treball d'investigació realitzat en el present treball. La recollida d'informació mitjançant entrevistes de camp i el posterior treball de gabinet, han servit per a donar forma a l'alternativa econòmica que servira d'ajuda per a la dinamització rural.

L'alternativa és crear una ESCOLA DE SABERS RURALS on, com s'ha explicat, es tractaria de recuperar els ecosabers i ensenyar-los a aquelles persones que volgueren pertànyer d'alguna forma al món rural. Amb això, no sols es fomenta la recuperació dels coneixements sinó que s'activa econòmicament la zona amb la realització d'activitats concretes, com la producció de mel, ramaderia, agricultura, etc. I tot s'ha de fer davall unes premisses de sostenibilitat, en les que impera el respecte al medi ambient i a la societat rural.

A part de la realització de les alternatives econòmiques com a punt important del projecte, les entrevistes també han sigut un treball de camp de rellevància, perquè sense les dades obtingudes d'aquesta manera, el projecte no té sentit. Cal tindre en compte que no sols cal parlar de la conversació entre un entrevistat

Panolles
i eines de cavall.

i un entrevistador sinó que existeix, a més, altres vivències relacionades. Per exemple, també són molt importants les fotografies captades, algunes molt representatives i altres no tant, però que són també valuoses perquè ens donen una idea de l'entorn que s'està estudiant, i d'aquells detalls que a vegades es passen per alt.

Una altra data d'importància en el treball de camp és el fet d'obtindre informació no esperada per l'entrevistador. Ací es demostra que el treball de gabinet és important, però que pren més rellevància eixir a l'exterior i "palpar" la informació arreplegada en els llibres, de manera que es pugui captar tot l'entorn d'estudi en el seu conjunt, sense deixar cap detall.

Per tot això i per molt més, ha valgut la pena realitzar aquest treball. Primer, per la satisfacció de fer quelcom del que un puga aprendre, i segon perquè té una finalitat concreta.

actualitat ambiental

El coto miner de la “Virgen del Amparo” (Artana)

Jesús Almela Agost
Espeleo Club Castelló

Hèctor Cardona i del Alar
Espeleoclub La Vall d'Uixó

INTRODUCCIÓ

Des de l'any 2010 i amb motiu dels encontres de l'Interclub espeleològic de Castelló, diferents espeleòlegs realitzen propostes de treballs espeleològics de certa envergadura. Una d'elles és la proposada per Hèctor Cardona, que consisteix en topografiar la **mina Virgen del Amparo**, ubicada en la serra d'Espadà, dins del terme municipal d'Artana. Aquesta tasca és iniciada per membres de diferents clubs de la província, principalment de Castelló (Espeleo Club Castelló) i La Vall d'Uixó (Espeleoclub La Vall d'Uixó) i comença en desembre de 2010 finalitzant en novembre de 2013. Alguns de nosaltres ja coneixíem aquest gran complex miner i teníem notícies que en els anys 90 havia estat visitat i topografiat per membres del GEVIP (Grup Espeleològic Vilanova i Piera), sense arribar a finalitzar la tasca.

Per a portar a terme les labors de topografia han col·laborat nombroses

persones als que agraïm des d'ací la seua desinteressada aportació.

També volem agrair l'ajuda prestada per l'Ajuntament d'Artana i el personal del Servei de Mines de la Direcció Territorial de Castelló de la Generalitat.

CONTEXT GEOLÒGIC

Ens trobem en una gran serralada d'orientació ibèrica (ENE-OSO) caracteritzada pels grans moviments verticals que provoquen una orografia accidentada, amb grans pendents entre les valls i els cims de la serra. També destaca pel gran aflorament de materials triàsics ben representats per els gresos i les calcàries, que ocupa tot l'eix central i que condiciona a nivell espeleològic algunes cavitats naturals amb circulació d'aigua.

La mina Virgen del Amparo s'ubica en l'extrem est de la Serra d'Espadà, a 2 quilòmetres al sud d'Artana. Al

Topografia del alçat del complex miner.

tractar-se d'una gran explotació minera abasta una extensió de 110.000 metres quadrats, ocupant quasi tota l'ombria d'aquest eix de muntanyes i fins i tot un tros de la solana, ja a terme municipal de Fondegulla. En aquesta zona concreta trobem gresos del bunsandstein amb contacte amb les calcàries del muschelkalk, amb un cabussament concordant i que és pràcticament vertical.

La majoria de la mina està excavada en calcària, ja que és on es troben els filons d'hematites per extraure el ferro. La mina artificial parteix d'una gran falla que posa en contacte les diferents litologies, transcorrent per tota la muntanya i que forma grans volums subterranis naturals d'on s'ha extret abundant mineral. Per tant la mineria en aquesta zona aprofita ja les cavitats naturals preexistents, que són nombroses i que estimem en uns 350 metres de recorregut dins de tot el complex.

La formació d'aquest jaciment, d'origen metasomàtic, es deu a que les aigües termals ferruginoses substitueixen les calcàries per mineral de ferro, produint Carbonat de Ferro, el qual dona hematites (Fe_2O_3) per oxidació.

DESCRIPCIÓ DEL COMPLEX MINER

La mina Virgen del Amparo posseeix 9 entrades principals les quals hem respectat el nom tradicional en aquelles que el coneixíem i n'hem posat un de nou en les que el desconexíem. Les entrades a la mina de baix cap amunt són: La 800 (que actualment sembla no comunicar amb les altres), Galeria de l'Aigua, Galeria nº1, Cova de la Piqueta, El Cavall, La Pedrera, Santa Bàrbara/Pou de les Rates Penades, Cova del Ferro i Clot de Blai/Galeria Auxiliar.

El recorregut total del complex que hem topografiat és de 5.684 metres, mentre que el recorregut projectat en planta és de 5.130 metres i la fondària des de l'entrada més alta fins la galeria més baixa és de 202 metres (sense comptar La 800). Representa la cavitat subterrània més gran de la província, malgrat ser la major part del seu recorregut artificial, cosa que als espeleòlegs ja ens fa perdre l'interès.

Entrant per la **Galeria de l'Aigua**, ens endinsem per un túnel artificial més o menys rectilini d'uns 400 metres deixant petites bifurcacions sense importància, fins arribar a un "pou Mestre" al voltant del qual s'han excavat 4 pisos per baix del que hem entrat i 2 pisos per dalt.

Galeries superiors de la sala Fondegulla, amb parets i sostre empedrat.

En aquestos pisos superiors ja es veu la influència de zones naturals en les galeries artificials, ja que comunica amb un important sector natural caracteritzat pels processos clàstics, per on podem ascendir a la **Sala Gran**. A mitja altura d'aquesta gran sala i en el seu extrem nord-est, trobem una galeria artificial de 130 metres que surt a l'exterior, al Barranc de la Font del Ferro, és la boca de la **Galeria nº1** i que al llarg del seu recorregut veiem el canvi de litologies, essent el seu tram final de gres.

Des de la Sala Gran abans citada podem ascendir una inclinada rampa fins arribar a la seua boca, coneguda com **Cova de la Piqueta o de la Font del Ferro**. Aquesta sala, amb una orientació nordoest-sudest, és una de les més grans de la província amb unes dimensions de 120 x 30 x 25 metres, que representa un volum aproximat de 16.000m³. Aquesta és produïda per una falla que posa en contacte els gresos amb les calcàries.

En la capçalera de la boca i molt prop d'ella també trobem una interessant galeria natural desenvolupada a l'oest de la Sala Gran, que finalitza en la **Sala Bonica** i destaca per les seues concrecions.

Ubicats altra volta en la confluència de les galeries natural amb les artificials trobem una sèrie de galeries artificials diferents a les abans vistes ja que són de majors dimensions apropant-se a una secció de 5x5 metres. D'aquest sector parteix la **Galeria d'Exploració o d'Enllaç** que ens condueix a unes complexes galeries inferiors que formen 4 pisos. En un nivell superior s'arriba a la base d'un gran pou de 71 metres que comunica tot el sector inferior descrit fins ara, amb un altre superior. Pels voltants de la base del pou trobem una zona amb dues sales possiblement naturals, una d'elles molt característica per tindre enmig una espècie piràmide truncada feta amb pedres, com si es tractara d'un monument.

Per accedir al nivell superior més còmodament podem fer-ho per la **Boca del Cavall**, que s'ubica a uns 80 metres per damunt de la boca de la Cova de la Piqueta o per la **Boca de la Pedrera**, uns 30 metres per dalt de l'anterior. Les dos boques es comuniquen als pocs metres, malgrat ser de diferents característiques, ja que la del Cavall és artificial i penetra amb galeria rectilínia horitzontal, mentre la de la Pedrera és semi-natural, formant una sala amb dues obertures verticals. Aquesta sala sembla obeir a la falla abans mencionada

“Durant el temps que hem estat investigant i topografiant la mina hem tingut l'oportunitat d'observar els éssers vius que hi han.... com per exemple la troballa d'una colònia d'hivernació de rata penada de cova (*Miniopterus schreibersii*) de les més grans de la península ibèrica, amb 23.000 exemplars censats a l'hivern de 2012.”

que forma la Sala Gran, que advertim pel sostre inclinat, similar a la zona inicial de la Cova de la Piqueta. Un cop en la unió de les dues boques s'avança per una galeria, fins arribar a la capçalera del pou de 71 metres abans esmentat i la part inferior de l'espectacular **Sala Fondegulla**. Molt proper a la capçalera del gran pou es pot baixar a pisos inferiors que van descendint al voltant d'aquest pou mestre. Hi ha fins a 7 nivells inferiors. En aquestos trobem dos grans volums subterranis un situat al pis -3 i l'altre al nivell -6. Destaca aquest últim, denominat **Sala de l'Hivernació** amb unes dimensions de 40 x 15 i una forta inclinació propera a 40°. En la part superior d'aquesta sala podem veure la llum que penetra de l'exterior i que correspon a la boca del **Pou de les Rates Penades**.

Des d'aquesta sala fins l'exterior per aquesta entrada tenim un desnivell d'uns 60 metres, però no és el més còmode per entrar com ara veurem. Tornant a la capçalera del pou de 71 metres trobem fins a 4 pisos superiors que aguaiten en diferents punts als dos volums naturals abans esmentats. El tercer pis comunica mitjançant una inclinada rampa amb la zona propera a la boca del Pou de les Rates Penades, en un amplit situat a pocs metres de l'exterior. Des del pis superior es pot avançar per un amplit

que travessa a una altura considerable la Sala Fondegulla i arribar a la base de la rampa-pou existent en la **Cova del Ferro**. La Sala Fondegulla és un gran volum semi-natural que arriba fins la boca de la Cova del Ferro i el **Clot de Blai**. En el seu extrem sud parteix una galeria rectilínia de 80 metres on s'observa el cabussament del estrats calcaris.

Les boques superiors les trobem a un desnivell des de la sala de 70 metres, mentre que la Cova del Ferro està a 50 metres. A aquestes dues boques superiors del complex miner s'accedeix des de l'exterior pel sender GR-36, doncs el Clot de Blai està en la cresta, a escassos 3 metres del sender i en el mateix límit dels termes municipals d'Artana i Fondegulla. La Cova del Ferro està en la solana i dins de Fondegulla.

BIOLOGIA

Durant el temps que hem estat investigant i topografiant la mina hem tingut l'oportunitat d'observar els éssers vius que hi han, així que, encara que no ho hem estudiat sistemàticament, si que hem fet alguns descobriments interessants, com per exemple la troballa d'una colònia d'hivernació de **rata penada**

Columna en la sala bonica, dins les zones naturals de la mina.

de cova (*Miniopterus schreibersii*) de les més grans de la península ibèrica, amb 23.000 exemplars censats a l'hivern de 2012, així com una nova població d'uns 50 exemplars de la falaguera **Llengua de Cérvol** (*Phyllitis scolopendrium*). Es tracta d'una espècie rara a les nostres terres, on sols pot viure al fons d'avencs amb poca llum i molta humitat i amb aquesta són sis les poblacions conegudes a la província de Castelló. El més interessant d'aquesta és que és una població de nova implantació, ja que la mina es va abandonar el 1966.

La rata penada de cova té a aquesta cavitat una població estable d' almenys 2.000 exemplars, habitant a la Cova de la Piqueta i les galeries penjades de la Sala Fondegulla, on fan colònies de cria. A la tardor acudeixen rates penades d'altres zones, fins i tot de centenars de quilòmetres, a hivernar, per a la qual cosa utilitzen la Sala de la Hibernació i les seues galeries annexes. Conforme es desperten de la letargia a la primavera es traslladen a les zones d'habitatge de la mina abans de tornar-se als seus llocs d'origen.

La importància d'aquesta cavitat per a les rates penades és que al ser tan gran i tenir moltes boques té diferents ambients: zones gelades per a hivernar, doncs les rates penades

busquen zones de baixa temperatura per poder disminuir el seu metabolisme i estalviar energia durant la hibernació, i zones càlides on poder viure i criar.

També hem observat molts exemplars de **rata penada de ferradura** (*Rhinolophus sp.*) que hivernen solitaris per tota la cavitat i que seria convenient estudiar per si hi ha espècies en perill d'extinció.

Dins del grup dels invertebrats hem vist exemplars del **caragol cavernícola** (*suboestophora tarraconensis*) principalment a les proximitats de la capçalera del pou de 71 m. i **crustacis Isopodes** alimentant-se de la fusta de la mina. Les dues espècies necessiten molta humitat i sols estan actives després de les pluges. També hi ha molts artròpodes a les zones amb guano que no hem estudiat.

HISTÒRIA DE L'EXPLOTACIÓ

Al terme d'Artana s'han trobat jaciments arqueològics d'època romana i medieval amb presència de cagaferro (escòria), la qual cosa indica una metal·lúrgia del ferro i per tant un aprofitament miner. A la Mina "Virgen del Amparo" hem trobat restes de treballs miners antics

“Es treballava a destall i això ha fet que molts moriren posteriorment de silicosis per no esperar-se entre voladura i voladura el temps indicat perquè s'asseguera la pols, així com per no utilitzar màscares anti-pols.”

a la Cova de la Piqueta (anomenada així perquè dins tenia una pica on s'arreglaven aigua i per això també es deia Cova de la Font del Ferro), al Clot de Blai, a la Cova del Ferro de Fondegulla i a altres punts exteriors. Es tracta d'excavacions amb formes arrodonides on encara es poden observar a alguns llocs les marques de les picoletes, tenen formacions calcàries reconstructives indicatives de la seua antiguitat, i no tenen restes de barrinades. Com que els treballs antics han aprofitat cavitats naturals i es troben barrejats amb els treballs moderns, de vegades és difícil diferenciar-los.

La mina “Virgen del Amparo” va ser denunciada com a mina de ferro el 1905, i tenia una concessió de 50 Ha entre els termes d'Artana i Fondegulla la qual es va ampliar amb les concessions “Segunda Virgen del Amparo”, “Virgen de las Angustias” i “la Mulata”, encara que no va començar a ser explotada fins el 1949, quan s'explotà a cel obert per a l'extracció de baritina fins el 1952 amb sols dos obrers, sense maquinària, amb piques de la seua propietat i una vagoneta. La baritina s'extragué principalment de la pedrera que hi ha dalt de la Galeria del Cavall i una altra vora camí més amunt de la Cova de la Piqueta.

Des del 1953 i fins el 1966 va estar explotant-se com a mina de ferro, extraient-se hematites (òxid de ferro) amb una mitja del 43% de puresa per a vendre's a la siderúrgica de Sagunt. Al costat de les tremuges es van fer distintes edificacions: la sala de compressors el dipòsit d'aigua, el taller, les oficines i la més destacable: el transformador elèctric, fet el 1953 per poder donar energia als compressors elèctrics i a partir del 1958 als cabrestants (muntacàrregues) dels pous de la mina, on també hi havia llum elèctrica. A la resta de la mina la llum la proporcionaven els carburers que cada u portava damunt.

L'explotació de ferro va començar per l'exploració del jaciment, fent les principals galeries d'accés als anys '40 : la galeria nº 1, la galeria de Santa Bàrbara, la galeria del Cavall i la galeria nº 4 o de l'Aigua.

- La galeria de Santa Bàrbara, la més alta, va ser aprofitada al principi per extreure mineral de la zona de la Cova del Ferro, però prompte va ser substituïda per la galeria del Cavall, que treia el mineral a una cota més baixa.

- La galeria del Cavall treia el mineral del filó de la Cova del Ferro i a ella es va fer un pou per explotar el filó en profunditat.

Boca de la galeria de l'Aigua.

- La galeria nº 1 es va fer per accedir al fons de la Cova de la Piqueta, però no va tenir massa ús perquè el mineral d'aquest filó es va extreure per la galeria de l'Aigua a menor cota.

- La galeria nº 4 o de l'Aigua es va fer més avall i va aprofitar per explotar el filó de la Cova de la Piqueta, desaiguar i treure el mineral per baix. Es va fer una galeria d'exploració, després denominada galeria d'Enllaç, fins la part baixa del filó de la Cova del Ferro i el pou d'aquesta va acabar comunicant-ho tot a través de 15 plantes.

- La galeria 800 es va començar el 1958 i és la més baixa que es va fer i el motiu principal va ser per a desaiguar el jaciment, doncs per baix del nivell de la galeria de l'Aigua tot estava inundat i amb prou feines podien treballar, de fet es va inundar el filó el 1962 i fins el 1963, amb la 800 acabada, no es va poder recuperar la producció. A més va descobrir un bon filó però no va ser explotat pel tancament de la mina per pèrdua de rendibilitat i alt contingut de sofre del mineral.

- Una vegada desaiguada la part inferior de la galeria de l'Aigua per la 800 i abans que tancara l'explotació, encara van fer-se fins la planta -19 al jaciment

de la Cova del Ferro i la planta -2 al jaciment de la Cova de la Piqueta amb una xemeneia que comunicava amb la galeria 800. També es va explotar un nou jaciment situat entre la galeria del Cavall i la Pedrera Vella, anomenat Nou Cavall. A la boca de la Cova de la Piqueta hi ha la plataforma on estava instal·lat un compressor al costat de les tremuges i a la Boca de Santa Bàrbara hi havia una construcció amb un altre compressor i una tremutja per a descarregar el mineral.

L'aigua que eixia de la mina per aquesta galeria va ser conduïda al poble pel seu aprofitament fins l'excavació de la Mina 800, quan es va donar eixida a l'aquífer més avall i ara l'aigua va al poble des d'aquella galeria.

La forma d'explotació d'aquesta mina es denomina "mètode de benefici per cambres i pilars" i consisteix en anar aprofundint per plantes, cada una baix de l'altra i a cada planta s'excava tota la superfície del filó excepte uns pilars que mantenen l'estructura. Després del tancament de la mina es va formar la sala de l'Hivernació per un col·lapse de pilars (reacció en cadena produïda quan es trenca un pilar) i que va crear un gran enfonsament de diversos pisos i va

“Tot el treball era manual, solament estava mecanitzat el foradat de la roca, que es feia amb barrines accionades per aire comprimit”

sepultar el fons i algunes plantes inferiors del pou de 71 m, que abans tenia més de 90 metres de fondària.

A la mina van arribar a treballar 300 miners segons informacions orals, encara que a la documentació oficial apareixen al voltant de 50 fins el 1958 i uns 30 després, amb un mínim de 18 l'any 1961 però és possible que hi hagueren altres treballadors auxiliars o temporals que no es comptabilitzaren o que l'empresari no els declarara tots, a banda que hi havia una gran mobilitat laboral. Respecte la forma de treball, als anys de més producció es treballava a dos torns i als de menys, només a un. Es treballava a destall i això ha fet que molts moriren posteriorment de silicosis per no esperar-se entre voladura i voladura el temps indicat perquè s'asseguera la pols, així com per no utilitzar màscares anti-pols, excepte els picadors que utilitzaven unes primitives caretes d'esponja. L'empresa també proporcionava els miners casc per obligació legal, però ningú se'l posava. Per aquestes pobres mesures de seguretat i la perillositat del treball van morir a la mina tres miners: dos al 1955, un per explosió i un per despeniment de roca i un altre el 1956 per una vagoneta. També van haver 12 ferits amb “incapacitat permanent per a la

seua professió habitual” l'any 1955 i una mitja de 10 baixes a l'any per accidents amb incapacitat temporal.

Tot el treball era manual (carregar les vagonetes i espentar-les), solament estava mecanitzat el foradat de la roca, que es feia amb barrines accionades per aire comprimit, què els arribava des dels compressors exteriors per una xarxa de tubs de ferro, així com els cabrestants dels pous amb motors elèctrics

BIBLIOGRAFIA

- Instituto Geológico y Minero de España, (1972) Mapa geológico, hoja 640 Segorbe. Escala 1: 50.000
- GARAY, P. (2007)- Coves i avencs del domini triassic Espadà-Calderona, Dins Camp de l'Espadar, quadern 10.
- BANC DE DADES DE BIODIVERSITAT, Conselleria d'Infraestructures, Territori i medi Ambient: bdb.cma.gva.es
- MARTÍNEZ-ORTÍ, A. i ROBLES, A. (2003). Moluscos continentales de la Comunidad Valenciana. València.
- RICO, JOSEP (El Ceba) (2014). Entrevista. Artana.

Galeria de l'aigua.

- CATASTRO, OFICINA VIRTUAL:
<https://ovc.catastro.meh.es/>
- EXPEDIENT DE LA MINA. Direcció Territorial de Castelló de la Conselleria d'Economia, Indústria, Turisme i Ocupació. Castelló de la Plana.
- ESTADÍSTICA MINERA Y METALÚRGICA DE ESPAÑA (1948-1967). Madrid.
- ORTIGOSA, LUIS (miner) (2014). Entrevista. Artana.
- CASANOVA, J. M. i CANSECO, M. (2002). Minerales de la Comunidad Valenciana. Alacant.
- GARIN, H. (1969). Que sais-je: Les Mines. París.
- RICO, J. (El Ceba). Artana y sus pobladores: Los mineros: <http://artanapedia.com>
- RUZO, M. (2003). Estratigrafía y mineralogía de la Sierra de Espadán. Nules.

món mediterrani

Un emprenedor de vaixelles fines a Eslida (1787)

Òscar Pérez Silvestre
Investigador i escriptor

És ben sabut que els valencians disposem de centres ceràmics artístics ja històrics coneguts per antonomàsia, ubicats al voltant del riu Millars (Ribesalbes, Onda, l'Alcora...). El segle XVIII va afavorir la capital de l'Alcalatén amb l'establiment de la Reial Fàbrica del comte d'Aranda (1727), de la qual van eixir exemplars d'un nivell impressionant, però també les altres dos van assolir una qualitat ben reconeguda.

La consulta de l'arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València ens ha permés localitzar un expedient molt interessant amb documentació datada entre 1788-1791, el protagonista de la qual és Francisco Garcés, propietari d'una modestíssima i incipient fàbrica de pises o vaixelles domèstiques d'estil genovés a Eslida. Certament, no disposem de totes les dades necessàries per a situar aquest personatge ni de tot el periple de la seua fabriqueta, però sí almenys per a narrar com entre 1787 i 1791 va intentar que aquesta institució

benefactora reconeguera els mèrits de la seua aportació a l'avanç d'aquest art utilitari i una possible protecció econòmica, a la qual demanà que fera d'intermediària amb el senyor territorial –és a dir, el XII Duc de Medinaceli, Pedro de Alcántara Fernández de Córdoba– i de la monarquia de Carles III.

UNA INSTAL·LACIÓ DESCONEGUDA

Francisco Garcés era escrivent del Jutjat d'Eslida. Sembla que havia vingut al nostre poble des de l'Alcora, on son pare (Agustín Garcés) va exercir de notari entre 1753-1786. Sa mare era Juana Bautista Mezquita. Per un treball recent de Josep-Miquel Ribés Pallarés (AVL: 2014) se'n coneix un poc la nissaga, que sembla que provenia de Sucaina i de Puertomingalbo:

«Agustín Garcés i Juana Bautista Mezquita van tenir cinc fills: Francisco, Jorge, Mariano, María Manuela i Josefa María.

Peces de vaixel·la domèstica, procedents de la Reial Fàbrica de l'Alcora (s. XVIII).

Jorge, a qui ja tenim documentat com a escrivent l'any 1768, quan signa com a testimoni algunes escriptures atorgades per son pare, també va ser notari. El mateix any, Mariano va signar com a testimoni escriptures en les quals consta que era estudiant i posteriorment el tenim documentat com capellà a la parròquia de l'Alcora. Durant els anys 1780 i 1781 va ser l'encarregat del culte a l'ermita de Sant Pere Màrtir de Costur, que aleshores encara pertanyia al terme de l'Alcora. Res sabem de la resta de descendents.»

Un poc més avant reapareix Francisco: «El 25 d'octubre de l'any 1768, Agustín Garcés, com a pare i administrador dels seus fills, va donar a Francisco i a Manuela, tots dos casats, 300 lliures a cadascun amb el rèdit anual corresponent sobre uns establiments a la partida de Fuentes del terme de Zucaina. En aquesta donació Juana Bautista Mezquita consta com a difunta.»

Tot coincideix, doncs, amb una relació de béns que el nostre Francisco Garcés havia demanat en 1786 al Jutjat de l'Alcora i que presenta a la Reial Societat Econòmica com a prova de quin era el seu patrimoni i estat econòmic. Sense pretendre-ho en principi, aquest humil treball contribueix a completar la

història de la família i alhora destapa la peripècia d'un emprenedor del segle XVIII que va veure frustrades les seues expectatives.

Possiblement, Garcés havia après alguns secrets de la ceràmica fina en els seus anys d'estada a l'Alcora, abans de traslladar-se a Eslida a fer d'escrivent. Han estat estudiades les *fabriquetes* que a partir de 1784 feien una competència deslleial a la de l'Alcora, com a conseqüència de les dissensions i els acomiadaments de personal especialitzat (Onda, Ribesalbes, Vilafamés, Manises, Biar). L'obrador experimental de Garcés degué crear-se el mateix any 1787, atés que en la carta que la Reial Societat Econòmica dirigeix al duc de Medinaceli parla de «la nueva fábrica que havia establecido en dicha villa». Sempre es parla de «ensaïos», mai d'una producció estable, atés que es procurava que la possible competència no alçara el cap.

Sobre l'estat de les instal·lacions, en l'informe de la comissió encarregada d'avaluar les peces se'n fa una breu descripció:

«La fábrica se halla en el término de la villa de Eslida, distante de Valencia 8 leguas, y el estado de la fábrica es

Zona de la Rambla, amb el camí empedrat per a ús de la transhumància i l'aqüeducte àrab.

mui reducido pues el suplicante ha echo en ella solo las obras precisas para efectuar sus ensaios. Las proporciones y circunstancias de la fábrica son bellísimas pues tiene terreno bastante para formar los barros, y en sus inmediaciones agua suficiente para todos sus usos, y también leña con abundancia sin que en ello se grave ni perjudique al común de la misma villa».

Per un altre document de les autoritats locals avalant el projecte de Garcés podem saber que es trobava a la partida de la Rambla, una zona d'urbanització escassa i tardana, d'ací la proximitat d'aigua del riu i de la séquia que travessa l'aqüeducte en direcció a l'antiga alqueria morisca d'Almaxracà i a la partida del Bany. No podem precisar en quin punt exacte es trobava, però l'àrea és reduïda i acotable. De fet, era l'entrada antiga al poble per un camí que transcorria vora el riu (el Camí Fondo), el que utilitzaven els viatgers entre Eslida i Artana. La casa i el forn estaven valorats en 550 lliures.

La primera notícia de la instal·lació data del 12 de desembre de 1787, quan Francesc Garcés visita la Reial Societat Econòmica a València per a deixar-los un caixonet amb unes mostres de peces que

havia elaborat en la fàbrica que acabava d'establir. La intenció era que una comissió especialitzada les examinara i que li donara l'aprovació, labor que va anar a càrrec dels socis Marqués de Valera y Fuentehermosa i Joaquín Helguero Ruiz. El 23 de gener següent, Garcés va tornar a visitar la institució per a demanar ja un auxili econòmic per tal de poder avançar la construcció de la fàbrica, amb un objectiu clar: «estoy gastando mis caudales en pruebas para desterrar la loza que en este país tanto introducen los genoveses en perjuicio del Estado».

Després de diverses proves i de tindre en compte uns informes i avals de les màximes autoritats locals – de l'alcalde major, Juan Piquer, i del rector de la parròquia d'Eslida, Mn. Vicent Cantavella), el 7 de febrer de 1788 la comissió conclouia que «la loza en nada es inferior a la de Génova, y muy semejante en su color, siendo mejor que la de la Alcora y otras fábricas, en cuanto resiste el fuego, pudiéndose guisar en ellas». Per això, «el referido Francisco Garcés era acreedor de los honores y auxilios que pueda prestarle la Sociedad».

El primer èxit fou el nomenament com a soci de mèrit i l'atorgament del títol

“Possiblement, Garcés havia après alguns secrets de la ceràmica fina en els seus anys d'estada a l'Alcora, abans de traslladar-se a Eslida a fer d'escrivent.”

«como testimonio del aprecio que hace de su aplicación». Tot seguit, el 29 d'abril de 1788 la Societat escrivia una missiva de recomanació al duc de Medinaceli, senyor d'Eslida, que vivia a Madrid, «poniendo en su noticia la utilidad que se seguirá al público del establecimiento y fomento de esta fábrica, asegurando a V. E. de la apreciable calidad de estas lozas, y significándole que no pudiendo este cuerpo patriótico por sí mismo auxiliar su fábrica con los caudales necesarios espera de la grandeza de V. E. que la mirará como cosa suya, con lo que adelantando la felicidad de sus vasallos aumentará juntamente la prosperidad nacional».

L'assumpte no degué prosperar, ja que tretze mesos més tard, el 27 de maig de 1789, Francisco Garcés insistia davant la Reial Societat Econòmica dient que «por el celo de la Patria ha continuado esta maniobra, pero por falta de haveres no puede poner las cosas precisas en el estado que se necesita para poder sacar con toda perfección este género». Fins i tot, «deseoso de extinguir la introducción de géneros [de Gènova]», es compromet a vendre cada dotzena de plats a dos sous menys que els que s'importen i la resta de peces més barates a proporció, i que podria obrir una o dos fàbriques a

Valenciano vendedor de Loza

BNE (1825).

Gravat d'Eslida de Tomás López Enguídanos, per a l'obra de Cavanilles (1795-1797). Està basat en un esborrany fet in situ pel mateix Cavanilles l'11 de juliol de 1793, la mateixa època de Francisco Garcés.

la ciutat de València si trobava suport a la seua iniciativa.

La insistència va poder més que la falta de suport, i dos anys més tard (carta sense datar) Garcés presentava a la Reial Societat Econòmica un manuscrit titulat *Arte de fabricar loza*, que «en atención a el mayor adelantamiento y modo fácil de fabricar todo género de loza ha procurado inventar y dar al público lo esencial según lo acredita el adjunto exemplar original (...) dedicado al Exmo. Señor Conde de Floridablanca». Garcés agraïa el reconeixement aquell del 1788 com a soci de mèrit, els demanava ara el vistiplau de la composició i que en recomanaren la publicació. Si arribava a imprimir-se, amb els exemplars venuts podria fer avant el projecte de fàbrica, encara empantanada. No hem trobat la resposta en forma de carta, però sí el tenor de la recepció de l'obreta en les actes de la RSEAPV:

«Oído el informe que dieron los Sres. P. Benito de San Pedro y D. Manuel de Velasco, sobre el escrito presentado por D. Francisco Garcés con el título de *Arte de fabricar Loza*, que contenía algunos conocimientos útiles, fundados en principios bastante bien explicados, se acordó recomendarlo al Caballero

Intendente [delegat d'Hisenda], para que protegiera la Fábrica de Loza imitada de la de Génova que habia plantificado en Eslida».

No hem pogut localitzar més documents dels fets posteriors. Ben possiblement, no va prosperar la iniciativa privada de Garcés ni es va publicar mai el seu llibre a pesar de les recomanacions reiterades de la Reial Societat Econòmica de València. No sabem què va ser de Francisco Garcés, però en el cens de 1817 d'Eslida –25 anys més tard de l'últim document– ja no hi apareix. El cognom continuava aleshores en Antonio Garcés (casat amb Magdalena Silvestre), Manuela Garcés (casada amb Pasqual Miravet de Tomàs) i el mestre Manuel Garcés (casat amb Mariana Gómez). Hui, dos segles més tard, pràcticament el podem donar per extingit a Eslida, igual que el record d'aquella fabriqueta que no va ser.

Podeu consultar tot l'expedient digitalitzat ací: <http://riunet.upv.es/handle/10251/18484/discover>

La mina de blavet d'Eslida

Òscar Pérez Silvestre
Investigador i escriptor

No són massa coneguts els afloraments de blavet (atzurita) explotats en el passat a la serra d'Espadà. Diversos autors n'esmenten la presència a Assuévar, Artana, Xova, Pavías o Villamalur, però sense importància minera. Per la relació tradicional que guarda amb la ceràmica, hem volgut fer-ne ací un breu apunt. A més, aquesta mina és de fàcil accés –es troba a la vora d'una pista–, no té cap perill, està senyalitzada dins el PR-CV 352 que puja d'Eslida al peu del Puntal de l'Aljub per la senda tradicional del barranc de Xova –empedrada en alguns trams– i pot ser una excursió molt agradable amb recompensa.

El blavet és un carbonat bàsic de coure que cristal·litza en el sistema monoclínic. Sol anar associat amb la malaquita, de color més verdós. De fet, els dos tenen una composició química molt similar, amb l'única diferència de l'estat d'oxidació per la proporció dels elements, més alta en la malaquita. Solen ser el producte de l'oxidació del coure a la intempèrie,

com és el cas de la mina d'Eslida. Els usos més habituals són els ornamentals (decoració, joieria), però en el passat es triturava i s'emprava com a pigment en pintures i per a decorar la ceràmica.

No sabem amb quina profusió va ser explotada per a aquesta finalitat, però el nom popular que ens ha perviscut apunta cap a aquest ús, sense descartar el cuprífer. Cavanilles (1795) ja va escriure sobre l'existència d'una mina de coure a Eslida que va visitar l'11 de juliol de 1793, i Sos Baynat (1970) comentava a propòsit d'això: «Seguramente se trata de azuritas y malaquitas que posiblemente deriven de alteraciones de calcopiritas cupríferas».

Gràcies a l'amic José Manuel Sanchis, gran coneixedor de les explotacions mineres que publica en el blog <http://www.mtiblog.com>, hem tingut accés a una descripció oral de 1924 del professor Antimo Boscá Seytre, publicada en les actes de reunió del *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*,

que afegí el descobriment d'un filonet d'or a la mateixa mina. L'oferim complet per la curiositat:

«El Sr. Boscá (A.) hizo el relato de una excursión por la provincia de Castellón, en la que, después de visitar la estación prehistórica de Villa Filomena, cerca de Villarreal, marchó a Eslida, y por la Sierra de Espadán, a Chóvar, haciendo las siguientes manifestaciones:

Continuando en mi labor de exploración y formación del Museo Regional, que tanto se recomienda, tengo el placer de comunicar que, además de haber recogido no pocas muestras y notas a propósito de los conocidos minerales yacientes entre las areniscas y dolomitas (galenas, cinabrio, bermellón, asbolana, etc.), he registrado un pequeño filón aurífero, si bien muy pobre en tan precioso metal, según los análisis practicados en el laboratorio químico de los señores Patinson y Pteal, de Londres.

El filoncillo viene atravesando, casi verticalmente, los bancos de arenisca amarillenta del Triásico, en un socavón practicado con motivo de haber intentado explotar las pequeñas manifestaciones de azurita y de malaquita que allí existen.

El lugar que ocupan estos lugares es inmediato a un camino de herradura que existe entre Eslida y Chóvar y a un kilómetro próximamente de la primera población.»

La descripció de José Manuel Sanchis (2012) aporta algun detall més:

«Antigua mina de cobre, consistente en un zanjón vertical abierto sobre filón de cuarzo, que benefició carbonatos de Cu con destino a la industria cerámica, abriéndose en su base una pequeña galería, actualmente colmatada, que seguía la dirección del filón a mayor profundidad. El nombre de la mina hace referencia al color azul que se obtenía de aquellos materiales, sin que se conozca la denominación real con la que fue registrada. (...) Los minerales más frecuentes en la mina, aún visibles, son malaquita, azurita y calcopirita.»

REFERÈNCIES WEB

<http://www.mtiblog.com/2012/05/mina-de-blavet-eslida-castellon.html>

<http://bbdd.minval.org/index.php?tipo=Y&yac=238>

La pedra en sec està d'actualitat

Carles Rodrigo Alfonso
Geògraf i Consultor

Les construccions bastides amb la tradicional tècnica constructiva de la pedra en sec, és a dir la maçoneria sense utilització de morter, són molt abundants a les terres valencianes. Més o menys nombroses han estat representades a la major part de les comarques, fins i tot a les litorals i on la pedra no abunda. A algunes d'elles i a determinats municipis l'abundància d'aquestes construccions, fins i tot omnipresència de les mateixes, ha justificat la denominació de "paisatge de pedra en sec". Ens trobem davant d'uns paisatges i uns elements comuns o amb molts trets semblants a altres zones del món i especialment de la Mediterrània.

La "maledicció de la pedra", és a dir la seua abundància fins l'avorriment, bàsicament a les nostres terres la calcària, un element molest per determinades activitats productives lligades al territori com les agrícoles, va convertir aquesta en una problemàtica a superar. En una mostra de transformació d'un problema en un recurs eixa pedra abundant es va con-

solidar com el material constructiu per excel·lència que va permetre bastir tot tipus d'estructures agrícoles, ramaderes, viaries, de residència, etc. A més a més el assaig, domini i transmissió de tècniques de construcció sense lligam entre les pedres, va permetre alçar tot tipus d'estructures adaptades a les més diverses necessitats. La acurada col·locació de les pedres ha permès bastir sòlides obres que han perdurat al llarg dels segles.

Ajustant-se a les característiques dels materials i el terreny de cada territori, amb els corresponents matisos personals o zonals i alhora amb molts trets comuns, s'ha bastit estructures molt variades. Els interminables quilòmetres de murs de bancals o també de tanques d'assagadors com a element més abundant i visible però també els milers de casetes o barraques, pous, aljubs, basses, porteres, camins, etc., no són únicament un component del paisatge sinó també el testimoni dels interessos i del treball de generacions d'habitants.

“Ens trobem davant d'uns paisatges i uns elements comuns o amb molts trets semblants a altres zones del món i especialment de la Mediterrània.”

A algunes comarques aquestes construccions tot i que presents són minoritàries, fins i tot l'expansió urbanística i agrària recent les ha arraconat, però a d'altres són element omnipresent, part essencial del paisatge. Aquest darrer és el cas de la Muntanya d'Alacant, a la Marina Alta i la Marina Baixa, l'Alcoià i el Comtat, que ofereix un dels conjunts més extensos i densos. També ho és a les comarques castellonenques septentrionals com l'Alcalatén, l'Alt Maestrat, el Baix Maestrat o els Ports, fins i tot a una bona part de la Plana Alta. En qualsevol cas tot i aquests dos principals focus que poden destacar per la seua abundància i extensió, podríem fer esment de molts altres més focalitzats. Si a molts dels que som d'aquesta terra no ens deixa d'impactar dia a dia aquest paisatge és justificable la sorpresa de qui ve de fora. Qui ha recorregut aquestes terres amb persones procedents d'altres països europeus no pot oblidar l'impacte d'aquells que tenen un mínim de sensibilitat.

Tenim al davant un paisatge que tot i els seus antecedents, els milers d'anys de desenvolupament, en bona mida ha estat construït des del XVIII fins mitjan segle XX. Moltes d'eixes barraques que observem son obra del darrer quart del segle XIX, mentre molts vells aban-

calaments ara abandonats i en procés de deteriorament fins i tot encara són observats per les persones que els van alçar. Al cap i a la fi les construccions de pedra en sec estan vinculades a la massiva colonització agrària del territori d'eixe període, bàsicament a l'expansió agrícola. Aquesta darrera va suposar la transformació de terres agrícoles fins les raconades més marginals, allà on n'hi havia un pam de terra, i alhora el bastiment d'infraestructures per una ramaderia abans predominant a la muntanya que ara calia controlar sobre el territori. Pensem que únicament pel que fa a les barraques, una de les construccions representades, n'hi ha municipis del Maestrat, els Ports i l'Alcalatén que compten cadascú d'ells amb més d'un miler.

Com a tants aspectes relacionats amb la cultura tradicional, la pedra en sec forma part de la mateixa. Tot i això l'abundància i la vinculació amb l'escassetat i fins i tot pobresa de la vida rural fa que el paisatge associat haja estat poc valorat quan no rebutjat. Durant molts anys s'ha vinculat les obres de pedra en sec i el paisatge resultant a la misèria i el treball penós, no sense raó, alhora que al retard tecnològic i socioeconòmic. Únicament a les darreres dècades, en un context de creixent

valoració de la cultura tradicional, del paisatge com a valor a preservar, de la singularitat front a la uniformitat cada vegada més difosa, de la reflexió al voltant de la tècnica, arquitectura i impacte sobre el territori, etc., han passat a estar més valorades. La tècnica de la pedra en sec està present a molts elements de valor patrimonial però també a estructures que tenen una funcionalitat per la conservació del medi ambient. És el cas dels bancals i la lluita contra l'erosió i front els incendis com a tallafocs i a aquestes i d'altres estructures en la regulació dels fluxos hídrics superficials.

Aquest procés de revalorització del paisatge resultant, no tant dels elements en si que en bona part han perdut la seua funció, s'ha estès des d'àmbits culturals minoritaris fins sectors més amplis de la societat. Ha plogut molt des d'aquells estudis de les dècades de 1970 i 1980 com els introductoris i sintètics de Miguel García Lisón i Artur Zaragozà Catalán a "Arquitectura Rural Primitiva en Secà" en *Temes d'Etnografia Valenciana*, l'obra dirigida per Joan Francesc Mira i publicada per la Institució Alfons el Magnànim el 1983 o fins i tot els de Francisco G. Seijo Alonso principalment a les terres alacantines. Més recent, amb

un enfocament localitzat i alhora exhaustiu, vinculat amb la geografia i el condicionants socioeconòmics del territori, és el cas d'Adrià Besó amb el seu llibre "*Arquitectures rurals disperses en el paisatge agrari de Torrent*". Editat el 1995 per la CAM i la Diputació Provincial de València, que a hores d'ara és també considerada un altra obra de referència.

Als darrers anys podem gaudir de molts i sovint interessants treballs a diferents territoris, valencians o no, fruit de la dedicació de moltes persones, en molts casos grans especialistes, que ja compliquen la seua enumeració. En paral·lel, l'estudi i difusió de la tècnica i les seues derivacions ha continuat, posteriorment també amb una ingent tasca d'inventari i més enllà d'execució d'iniciatives de rehabilitació i posada en valor tant d'elements aïllats com de conjunts o de paisatges concrets.

A hores d'ara no resulta senzill fer un recorregut per les actuacions en aquestes línies desenvolupades als darrers anys. Cal estar molt al dia d'allò que es mou i amb el risc de deixar-se en el tinter moltes iniciatives interessants. Únicament a Alter 21, pel nostre interès per la qüestió, ja ens resulta difícil difondre moltes iniciatives que apareixen a les diferents

“Tenim al davant un paisatge que tot i els seus
antecedents, els milers d'anys de desenvolupament,
en bona mida ha estat construït des del XVIII
fins mitjan segle XX”

comarques valencianes. Això sense considerar tot allò que es desenvolupa al nostre entorn, principalment a Catalunya, les Illes o l'Aragó.

Abunden, al menys relativament, les publicacions sobre la matèria, mentre existeixen webs especialitzades. A hores d'ara ja no és una singularitat organitzar un congrés o unes jornades al voltant de la pedra en sec. Entitats públiques o privades impulsen iniciatives de caire molt divers. A molts pobles es possible recórrer itineraris senyalitzats i visitar elements d'interès. En ocasions pot visitar-se intervencions puntuals o zonals sobre elements o conjunts patrimonials. En eixa línia els dos focus territorials abans esmentats han estat capdavaners i el treball ha estat molt intens especialment a les comarques castellonenques.

En relació amb tot aquest procés, com a mostra de l'evolució i d'una estratègia desenvolupada pas a pas podem exposar breument en primer lloc el cas d'un lloc capdavaner, un dels referents de la descrita evolució recent de revalorització d'eixa part del nostre patrimoni i paisatge. És el cas de la iniciativa duta a terme entre Vilafranca, a la comarca dels Ports, i el veí municipi aragonès d'Iglesuela del

Cid, l'Anglesola, com també se'l coneix per eixes terres, aquest darrer de la comarca del Maestrazgo (per altra banda una incorrecta denominació d'un territori que inclou la Bailia de Cantavieja). Hem triat aquest exemple a més a més del seu interès intrínsec pel fet de representar una mostra d'intercooperació municipal, entre pobles veïns i damunt en aquest cas pertanyents a diferents comunitats autònomes.

Els antecedents de l'acció a escala local el podem trobar en el taller d'ocupació: “Vive la piedra, trabájala”, promogut al començament del segle conjuntament pels ajuntaments d'Iglesuela i Vilafranca, que a més de formar en aquesta tècnica a algunes persones per a futures accions va permetre despertar un interès local. En la línia de reconèixer els valors d'aquest patrimoni el 22 de gener de 2002 el govern de l'Aragó va declarar Bé d'Interès Cultural (BIC), sota la categoria de Lloc d'Interès Etnogràfic, el conjunt arquitectònic municipal conservat. Arran d'eixa declaració es va dissenyar i aplicar el “Plan Especial de Protección de la Piedra Seca” a eixe municipi. Més endavant, el 2007, es va iniciar a Iglesuela l'inventari de bens, que va permetre la recopilació de 1.400 elements, entre ells

més de 360 casetes o barraques, en bona part obres de la segona meitat del XVIII, del XIX i de la primera meitat del XX. En paral·lel a accions com aquestes s'ha desenvolupat altres com exposicions, cursos i altres activitats formatives, mentre s'ha atorgat premis per reconèixer la tasca de persones i entitats.

Per alguns estudiosos i coneixedors de la qüestió al cas d'Iglesuela ha estat decisiva la suma de la legislació urbanística (que protegeix en l'àmbit del planejament urbanístic municipal) i de la relativa al patrimoni cultural que permet conservar elements aïllats o conjunts dels mateixos. Així ho manifestava Javier Ibáñez González, en la seua comunicació presentada a les "Jornadas Paisaje Cultural de la Piedra Seca", celebrades del 28 al 29 de maig de 2011.

També una dècada enrere Vilafranca ja va promoure una trobada al voltant de la qüestió, com fou les "I Jornades de la pedra en sec a Vilafranca", celebrades entre el 14 i el 16 de maig de 2003. Posteriorment, a aquesta localitat dels Ports entre el 21 i el 23 d'octubre de 2011 va tindre lloc un altra jornada, promoguda per l'ajuntament de Vilafranca en col·laboració o amb el patrocini de diver-

ses entitats públiques i privades. Aquest esdeveniment es va celebrar en el àmbit de la "VI Trobada d'Estudi per a la preservació del patrimoni de pedra en sec als Països Catalans", la primera de les quals es va celebrar l'any de 2002 i la darrera el maig del 2013. A l'esmentada trobada es va aprofitar per presentar localment el dia 22 la ja consolidada anys enrere "Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca", un grup multidisciplinar d'entitats, associacions i col·lectius per difondre, coordinar, intercanviar i vetllar pel patrimoni de la pedra en seca catalana. A la trobada es va abordar tres temàtiques principals, indicatives de per on van les coses en l'actualitat: protecció legal d'aquest patrimoni, recurs constructiu i la pedra seca com a recurs turístic.

El 14 d'octubre de 2006 es va inaugurar la primera instal·lació museística de terres valencianes al voltant de la temàtica, el Museu de la Pedra en Sec de Vilafranca. Aquest museu ofereix un recorregut pel món de la pedra en sec i les seues aplicacions, on es pot observar el procés de desenvolupament d'aquest paisatge humanitzat, ferramentes utilitzades, models constructius de diverses tipologies, etc., que inclou l'audiovisual "Tota pedra fa paret". A més a més l'oferta museística

“Durant molts anys s’ha vinculat les obres de pedra en sec i el paisatge resultant a la misèria i el treball penós, no sense raó, alhora que al retard etnològic i socioeconòmic.”

localitzada es completa amb tres itineraris temàtics pel terme, els del pla de Mosso-ro, els Virtuts i la Parreta. Per contactar amb aquesta instal·lació, situada a l’antic ajuntament, a la plaça de la Església nº 6, pot utilitzar-se l’adreça de correu electrònic Vilafranca@touristinfo.net o cridar al 964441432. Per ampliar informació consulteu www.pedraensec.com

Després de la inauguració del museu es va anar duent a terme altres actuacions, com és el cas dels tallers d’ocupació “Vive la piedra, trabájala. Taller de empleo para la formación de paredadores de piedra en seco y canteros”, iniciats el 2008 mitjançant un conveni entre els ajuntaments de Vilafranca i Iglesuela. Persones formades en aquests tallers han executat diverses obres a ambdós municipis alhora que van desenvolupar l’inventari patrimonial municipal. Gràcies als inventaris coneixem les nombroses obres existents com murs; porteres; camins ramaders; serradors; passos comptadors i gateres; tancats pel bestiar; sale-res; basses; pous, casetes, etc.

Vilafranca i Iglesuela han fet camí però altres pobles de la zona també han avançat en la mateixa direcció. Altre dels

pobles amb un patrimoni abundant i que ha recorregut camí és Benafigos, on l’any 2007, un any després de la inauguració del museu de Vilafranca, es va editar el llibre “*La pedra seca de Benafigos*” de Miguel Àngel Martí, que permet una aproximació al conjunt municipal. La senyalització d’itinerari temàtic o l’adició d’informació específica al voltant de la qüestió a senders locals ha estat un altra mostra d’aportacions.

Per la seua banda, Vistabella també ha recorregut i encara ho fa un camí en la mateixa línia. Des del curs d’arquitectura de pedra seca celebrat el juliol de 2010 han tingut lloc les jornades de pedra seca de juliol de 2011, 2012 i la darrera ocasió el 28 i 29 de setembre de 2013 promoguda pel Parc Natural del Penyagolosa amb la implicació de l’activa associació local Grèvol i la col·laboració de la Universitat Jaume I. El camí per la pedra seca no s’atura a aquest municipi i a hores d’ara es fa referència entre altres iniciatives a un futur pla especial de protecció de la pedra en sec de Vistabella. Mentre, el visitant que s’acosta al poble pot observar l’integració d’una barraca de pedra en sec a la rotonda de la carretera en la desviació cap a Benafigos, al coll del Vidre.

Per posar un altre exemple podem esmentar l'exhaustiu inventari realitzat a Tírig, on es va inventariar 1.440 barraques exclusivament al seu terme. A un article anterior d'Alter 21 sobre aquest municipi fèiem referència a aquesta interessant iniciativa al fer un recorregut pel paisatge d'una part del terme. Mentre, al veí Catí també es treballa en la recopilació exhaustiva sobre el patrimoni existent a aquest municipi, que junt a l'esmentat Tírig i el també veí Albocàsser representen un dels major focus.

Com bé escriu Julio Monfort pel llibre del que és autor amb F. Miralles i M. Marín en *"La pedra seca a Vilafranca. Un paisatge humanitzat"* *"Podria dir que s'ha produït un canvi d'actitud cap a la pedra seca, avui la valoren nés i la respecten, potser es sentim orgullosos i tot, però això és completament insuficient per al manteniment d'un patrimoni tant extens i que majoritàriament està lligat a unes terres que no produeixen. El manteniment del patrimoni arquitectònic de pedra en sec és un problema que tenen les diverses regions on és present"*.

Sovint no cal anar molt lluny per trobar paisatges i elements espectaculars. La pedra en sec ens ofereix uns paisatges antropitzats, en ocasions realment escul-

pits, que bé mereixen un major interès públic i privat i al menys gaudir amb ells. A hores d'ara abunden els itineraris que recorren zones amb abundants obres de pedra en sec i fins i tot disposem d'oferta d'específics a diferents comarques. Fins i tot cal fer esment de les publicacions de caràcter genèric, no locals, guies en molts casos, que ens moltes ocasions amb qualitat ens permeten un apropament.

Si tota pedra fa pared, la suma d'iniciatives particulars, de col·lectius de variada natura, d'universitats, d'ajuntaments i altres entitats de l'administració local o nacional, fins i tot d'alguna empresa que finança determinades actuacions, etc., va deixant petjades d'aquest camí.

Des d'ací defensem, com per altra banda ja s'ha iniciat des d'algun grup polític per a un grup de comarques, la consecució d'una fórmula de protecció genèrica per l'arquitectura de pedra en sec. Darrere del coneixement en marxa, amb l'estudi i l'inventari, en paral·lel a la difusió, cal la protecció i en la mesura de les possibilitats la rehabilitació, mentre s'accentua la valoració, l'estima, per part dels propis ciutadans. Arribar a estar d'actualitat ha estat un gran avanç però resta camí per recórrer.

Font: www.alter21.es

les activitats a la Serra

Memòria de la Fundació Serra Espadà 2013

Carme Orenga
Secretària de la Fundació

Ja en són uns quants anys i, aquest u més, que anem arrossegant la crisi. Des de la Fundació s'està notant molt més que des de la SASE i és perquè la Fundació no reb cap subvenció. L'altre soci fundador s'ha desentés totalment i absolutament i és la SASE la que està tirant de la Fundació. Les reserves econòmiques que té la Fundació, després d'uns quants anys xuclant d'elles, ara ja són molt minses. No obstant enguany, 2013, encara hem publicat la revista "Camp de l'Espadar", hem assolit l'exemplar número 16.

El dispendi de la impremta per la revista i la gestió administrativa són els dos conceptes més cars que té la Fundació.

Cal agrair a Vicent Aparici que ens fa la maqueta de la revista i les despeses són bastants menors que quan pagàvem maqueta i impremta.

Durant l'any 2013 van tancar el compte corrent que la Fundació tenia en la Caixa Rural de Nules, doncs, al fusionar-se en

Cajamar, les comissions de manteniment pujaven a 60 euros anuals, encara que erem socis, tampoc se'ns tenia en compte i el patronat va decidir donar-se de baixa de soci i tancar el compte. Ara solament treballem en Bankia.

Durant l'estiu Pepe Mondragón va treure el suro de la finca les Vinyes, situada al terme de Fondegulla i ens va pagar la quantitat de 1.936 euros, inclòs l'IVA. En aquest temps tampoc el suro ens pot traure per la crisi, no es paga.

Aquest any ha sigut l'aniversari de la Fundació Serra Espadà, ha complit 20 anys, com es vorà més endavant, es va creure oportú fer una excursió per les finques de la Fundació que hi ha al terme de Fondegulla i després un dinar de germanor.

Actualment la Fundació no està en un dels millors moments, durant els 20 anys de vida hi ha hagut tot tipus d'esdeveniments i moments més tensos i més tranquils, ara, estem en un

Dia del arbre.

moment tranquil, sense sorpreses, amb poques activitats però les suficients per mantindre'ns vius i sense estirar més el braç que la màniga.

PROCESSOS DE LA FUNDACIÓ EN ELS JUTJATS

La Fundació té dos procediments oberts en els jutjats de Nules: u ve de l'any 2003 quan es va denunciar a Iberdrola per l'incendi provocat pel vent fort que va fer tombar una estesa elèctrica al terme d'Eslida i va provocar un incendi molt difícil d'apagar i va cremar algunes finques de la Fundació. En l'estiu de 2009 ens van convocar als jutjats de Nules per tal d'acceptar els Oferiments d'Accions, encara no sabem res, estem al 2014 i està tot igual que l'any passat, no hi ha cap novetat.

L'altre procediment és la denúncia que se li va posar a León Miravet per furtar-nos uns 1.200 quilos de suro, en una finca al terme d'Artana.

Ací hi han hagut novetats: vam rebre del jutjat de Nules una Cèl·lula de Requeriment demanat-nos un informe avaluat per un tècnic, referent a la valoració de l'extracció de suro i els

danys produïts en els arbres centenaris. L'informe es va presentar al Jutjat.

AJUDS ECONÒMICS

Com deia a l'inici de la memòria, continuem un any més immersos en la crisi i res no canvia any rere any. La Fundació és una entitat menuda que no té cap ingrés, si es fan coses és per la bona voluntat dels socis de la SASE que col·laboren desinteressadament en dur endavant les activitats... no sabem fins a quan pot durar aquest sistema.

ACTIVITATS FUNDACIÓ 2013

Diumenge 3 de febrer. Dia de l'Arbre. Jornada en la que anàrem a plantar arbres a una finca de la Fundació, dins del parc natural. Prèviament, personal de la Fundació es van encarregar de dur els plançons i les ferramentes a la finca i també l'aigua per tal de regar-los. Van participar unes 30 persones.

Diumenge 10 de març. Visita a la ciutat de Sagunt, la Sagunt mil·lenària, acompanyats de Rafa Vercher, visitàrem el barri medieval, la jueria, el teatre romà, castell, etc. Assistència, 15 persones.

Grup Estartit.

Cap de setmana 18 i 19 de maig. Pels camins i pobles del Maestrat: Molinos i Villarluengo. En aquesta ocasió el guia va ser Manolo Bellido, es van fer dos excursions i també es va visitar les coves i Molinos, el poble de Castellote amb un patrimoni considerable i el poble de Coves de Cañart. Participaren 26 persones.

Diumenge 15 de setembre. Jornada pel voltant de Tales, acompanyats de Virginia, van participar 10 persones.

Diumenge 27 d'octubre. Acompanyats per Rafa Vercher es van visitar varies finques de la Fundació en terme de Fondegulla. Després es va dinar a l'àrea recreativa de sant josep, a la vall, per tal de celebrar els 20 anys de la fundació de la FSE, participació 20 persones

Pont de Tots Sants. Cap de Creus i costa Brava. Altra vegada programarem aquesta eixida, perquè en l'any 2010 no es va poder realitzar per l'oratge. Ara sí que tinguérem sort i es van fer totes les excursions programades. Van participar 35 persones.

PUBLICACIONS. revista "Camp de l'Espadar", 16

SUBVENCIONS

Excma Diputació de Castelló, àrea cultura..... 795,00 euros

Publicacions en valencià, Servei Política Lingüística ..... 635,58 euros

Aín 23 de gener de 2014

novetats bibliogràfiques

El patrimoni material de la Guerra Civil

Lara Cardona

El patrimoni material de la Guerra Civil
Quadern de la revista *Saó* (núm. 392,
abril de 2014)

Lara Cardona Fernández
Coordinadora del quadern 392

El 15 d'abril de 1938, amb l'arribada de les tropes franquistes a Vinaròs, el territori de la República quedava tallat en dos zones. En eixe moment començava la Batalla per València, una campanya tan exitosa per a l'exèrcit de la República com oblidada i poc estudiada pels historiadors. Recordem la importància de València com a port natural de Madrid, lloc d'arribada d'armes i queviures, i també l'horta i els seus productes com a font de divises per al govern legítim. En conèixer la nova destinació de les tropes de l'Exèrcit del Nord franquista, l'Alt Comandament de l'Exèrcit Popular de la República passava a plantejar una nova batalla: una batalla defensiva. Per a això, els caps de l'exèrcit organitzaren un pla de fortificació en el qual havien

de participar també els elements civils.

En aquest pla es definiren una sèrie de línies defensives, entre les quals destaca la Línia XYZ o Matallana, denominada així en homenatge al seu dissenyador. La Línia XYZ tenia uns 60 quilòmetres de longitud: arrancava a les platges d'Almenara, travessava el terme de la Vall d'Uixó i, a través de la serra d'Espadà i Viver, arribava fins a Santa Cruz de Moya (Conca). A més, estaria formada per 14 centres de resistència, el primer dels quals s'ubicava en les altures que cobreixen Almenara pel nord fins als Estanys, amb posicions avançades a Villargut, la Llosa i les revoltes del km 37,400 de la carretera Barcelona-València. Fins i tot es van construir més posicions defensives a avantguarda de la línia principal en un nombre total de tres a la zona compresa entre el Puntal d'Artana i Penyalba, en els primers contraforts de la serra d'Espadà.

Per darrere de la Línia XYZ pròpiament dita se situaren línies sostenidores i

línies de reserva. Així, i davant la por a l'arribada de les tropes franquistes a València, al mes de juliol de 1938 s'ordenà la construcció d'altres dues línies fortificades: la Intermèdia, que aprofita el riu Palància i la serra Calderona, i la Immediata, que es desplega per l'Horta i el riu Túria. Junt al traçat d'aquestes línies destacarien els centres de resistència, unes unitats de combat que, a l'espera del replegament dels soldats de primera línia, donarien seguretat a aquests i facilitarien la contenció de l'atac enemic. El front de guerra quedà estabilitzat el 25 de juliol, quan començava la Batalla de l'Ebre. Al seu torn, les tropes sublevades també fortifiquen per por d'una ofensiva republicana.

UN PATRIMONI FRÀGIL

De tots aquells fets al voltant de la Batalla per València es derivà un ric patrimoni material que trobem escampat per horts, serres i poblacions, a hores d'ara en un estat d'extrema fragilitat. Conscients de la desídia dels nostres governants, en mans dels quals està la responsabilitat de protegir les restes, i la indiferència de la població, vam creure necessària una tasca de difusió i conscienciació de

tota la societat respecte d'aquest gran problema i reflexionar i exposar quines mesures s'haurien de prendre per a la futura protecció.

75 anys després d'acabada la Guerra Civil, el treball dels investigadors en els últims anys ha permès augmentar els estudis i les publicacions sobre la Batalla per València. També s'han realitzat exposicions, conferències i eixides als llocs dels combats i de defensa que han tingut un notable seguiment, la qual cosa demostra l'interés general i la viabilitat del seu desplegament amb fins socials, culturals o de qualsevol altre tipus.

Al mes de desembre, la revista valenciana Saó apostà per dedicar el seu quadern central del mes d'abril a aquesta qüestió, en el qual un grup d'experts pogueren reflectir l'estat del patrimoni material de la Guerra Civil. Tot seguit fem un resum dels cinc treballs publicats, alguns dels quals toquen ben de prop la serra d'Espadà.

El primer article traça un estat de la qüestió, parla sobre la legislació actual i sobre el projecte desenvolupat a Viver per l'empresa BCM Arqueologia y Patrimonio, que s'ha encarregat de salvar,

estudiar i difondre les restes de Viver, que ja són percebudes com a patrimonials i un atractiu turístic consolidat.

A continuació trobem una sèrie d'articles de les diferents línies defensives construïdes bé per a detindre l'avanç de les tropes sublevades i salvar València o bé per a defensar-se d'un hipotètic contraatac republicà; una aproximació a cadascuna d'elles i una reflexió final sobre allò que podíem fer, hem fet i allò que ens queda per aconseguir.

En l'article sobre la Línia XYZ pròpiament dita, Carlos Mallench, membre del grup Muntanyes de la Guerra-GEBA, ens parla del sector Espadà, que revestia una especial dificultat pel seu acusat desnivell –embrollada successió de turons, tàlvegs i barrancs–, que impedia acumular les forces necessàries per a assegurar les posicions, i també sobre les fortificacions franquistes que s'encarregà de construir el Cos d'Exèrcit de Galícia a la Plana mentre el front estava estabilitzat.

Sobre la Línia Intermèdia trobareu un minuciós treball d'Antonio M. Tenas, membre de l'Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica del Alto Palancia, un gran coneixedor de la serra Calderona i de les restes que allí es troben.

José Durbán hi participa amb un gran l'article sobre la Línia Immediata i la mobilització de la rereguarda valenciana, fruit de la seua experiència contrastada i de la seua lluita en la defensa del patrimoni davant la falta de sensibilitat dels polítics actuals.

Finalment, aquest especial compta amb un repàs a l'estat dels diferents moviments culturals, associacions, investigadors i publicacions que estudien la Batalla per València.

El quadern ha aconseguit mostrar, el millor possible, quina és la situació en què ens trobem. En general, les diferents administracions públiques continuen desaprofitant l'oportunitat de potenciar el desenvolupament local mitjançant una veritable posada en valor de les restes i una dignificació d'aquest patrimoni com a instrument que eduque els ciutadans en els valors de la pau, el respecte i la democràcia.

